مسئلۂ شفاعت کی معرکۃ الآرا تحقیق

(اردو، فارسی)

تحقیق الفتویٰ

فی ابطال الطغویٰ

امامِ حکمت وکلام علامہ محمد فضلِ حق خیرآبادی قدس سرہ العزیز

ترجمہ وتحقیق: محمد عبدالحکیم شرف قادری

شاہ عبدالحق محدث دھلوی اکیڈمی، دارالعلوم مظہر امدادیہ
بندیال (سرگودھا)

از تو بود و بدی را سوئے تو نسبت کردہ نشود یا گویند بدی سوئے تو[1] بالا نزود "

وَالْمُهْتَدِیْ مَنْ هَدَیْتَ وَعَبْدُكَ بَیْنَ یَدَیْكَ

" راہ یابندہ کسے است کہ تو او را راہ نمودی و بندۂ تو پیشِ تو ایستادہ است بطاعتے کہ فرمودی "

وَلَكَ الْحَمْدُ وَإِلَیْكَ لَا مَلْجَأَ[2] وَلَا مَنْجَا مِنْكَ إِلَّا إِلَیْكَ۔

" و مرترا است حمد و سوئے تست و نیست جائے[3] پناہ و جائے نجات از تو مگر سوئے تو "

تَبَارَكْتَ وَتَعَالَیْتَ سُبْحٰنَكَ رَبَّ الْبَیْتِ

" بزرگی و برتری و پاکی[4] مرترا است از آنچہ ناسزا است اے پروردگار کعبہ! "

فَذٰلِكَ الْمَقَامُ الْمَحْمُوْدُ الَّذِیْ ذَكَرَهُ اللّٰهُ

" پس ہمیں مقامِ محمود است آنکہ ذکر فرمود او را خدائے تعالیٰ "

و ابنِ عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما گفتہ :

إِذَا دَخَلَ أَهْلُ النَّارِ النَّارَ وَأَهْلُ الْجَنَّةِ الْجَنَّةَ فَتَبْقٰى آخِرُ زُمْرَةٍ مِنَ الْجَنَّةِ وَآخِرُ زُمْرَةٍ مِنَ النَّارِ فِي النَّارِ۔

" چوں در آیند اہلِ دوزخ در دوزخ و اہلِ بہشت در بہشت، پس

---

[1] تو × (پ)، [2] لا ملجأ منك (ذ) [3] جائے پناہ و × (ذ) [4] فی الاصل " تو "

باقی[1] بماند آخر گروہ از اہلِ بہشت و آخر گروہ اہلِ دوزخ در دوزخ "

فَتَقُوْلُ زُمْرَةُ النَّارِ لِزُمْرَةِ الْجَنَّةِ مَا نَفَعَكُمْ اِيْمَانُكُمْ۔

"پس بگوید گروہِ دوزخ مر گروہِ بہشت را کہ سود نکرد شما را ایمانِ شما"

فَيَدْعُوْنَ رَبَّهُمْ وَيَضِجُّوْنَ فَيَسْمَعُهُمْ اَهْلُ الْجَنَّةِ فَيَسْئَلُوْنَ اٰدَمَ وَغَيْرَهٗ بَعْدَهٗ فِي الشَّفَاعَةِ لَهُمْ۔

" پس بخوانند پروردگارِ خود[2] را و نالش و فریاد کنند، پس شنوند نالۂ ایشاں را اہلِ بہشت، پس سوال کنند[3] آدم و غیرِ او را، پسِ او، در شفاعت برائے ایشاں "

فَكُلٌّ يَعْتَذِرُ حَتّٰى يَاْتُوْا مُحَمَّدًا فَيَشْفَعُوْا لَهُمْ فَذٰلِكَ الْمَقَامُ الْمَحْمُوْدُ۔

" پس ہمہ پیغمبراں عذر نمایند تا کہ[4] اہلِ بہشت در حضرتِ محمد صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم آیند و آنحضرت برائے ایشاں شفاعت نمایند، پس ہماں مقامِ محمود است "

و مروی است کہ حضرتِ جابر بن عبد اللہ برائے یزید فقیر گفت آیا شنیدی مقامِ محمد را صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم یعنی[5] آں مقام کہ خواہد فرستاد آنحضرت را خدائے تعالےٰ دراں مقام، یزید گفت آرے، جابر گفت بدرستی آں مقامِ محمد است کہ محمود نام دارد و آنکہ بیروں آرد خدائے تعالےٰ بداں مقام کسے را کہ بیروں آید از دوزخ

---

[1] باقی × (پ) [2] خود × (پ) [3] کنند × (پ) [4] تا آنکہ، باید [5] کہ یعنی (پ)

Marfat.com

وذکر[1] کرد جابر حدیثِ شفاعت در برآوردن عاصیانِ امت از دوزخ و همچنیں از انس رضی[2] اللہ تعالےٰ عنہ کہ گفت[3] پس ہمیں مقام محمود است آنکہ وعدہ کردہ است خدائے تعالیٰ آنحضرت، و از شیبان آمدہ کہ بدرستی مقامِ محمود شفاعت[4] است در امت بروزِ قیامت[5]

قتادہ گوید :

كَانَ اَهْلُ الْعِلْمِ يَرَوْنَ الْمَقَامَ الْمَحْمُوْدَ شَفَاعَتَهٗ[6] يَوْمَ الْقِيٰمَةِ

"بودند اہلِ علم می دانستند مقامِ محمود را شفاعتِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بروزِ قیامت"

وَاَمَّا السِّتَّةُ فَمِنْهَا الْحَدِيْثُ الصَّحِيْحُ :

لِكُلِّ نَبِيٍّ دَعْوَةٌ يَدْعُوْا بِهَا وَاخْتَبَأْتُ دَعْوَتِيْ شَفَاعَةً لِاُمَّتِيْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ -

"یعنی ہر پیغامبرے را دعوتِ مستجاب است کہ دعا کند بداں[7] و من پوشیدہ داشتم دعوتِ خود را برائے شفاعتِ امتِ خود بروزِ قیامت"

اہلِ علم گفتہ اند کہ معنیٔ حدیث این است کہ ہر پیغامبرا دعوتے مستجاب آنچنان است کہ اجابتِ آں لازم گرفتہ شدہ و باجابتِ آں وقتِ دعوت یقین دادہ شدہ است و الّا برائے ہر پیغامبرے دعواتِ بسیار مستجاب اند، و برائے پیغامبرما کہ دعواتِ مستجابہ خارج از حصر و حساب - ازیں حدیث ثابت است کہ شفاعت و دعائے آنحضرت ؐ برائے ایشاں بالیقین مستجاب و مقبول است -

---

[1] وذکر کرد جابر حدیثِ شفاعت × (پ) [2] رضی اللہ تعالےٰ عنہ × (ذ) [3] گفت انس (پ) [4] شفاعت در اُمت بروزِ قیامت (پ) [5] آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم × (پ) [6] بران (ذ) [7] دانباید

وَمِنْهَا مَا رُوِیَ عَنْ اَنَسٍ :

قَالَ سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللّٰہِ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم یَقُوْلُ لَاَشْفَعَنَّ یَوْمَ الْقِیٰمَۃِ لِاَکْثَرَ مِمَّا فِی الْاَرْضِ مِنْ حَجَرٍ وَّ شَجَرٍ۔

"گفت انس شنیدم پیغامبر خدا را صلے اللہ تعالےٰ علیہ وسلم کہ می فرمودند ہر آئینہ شفاعت خواہم کرد در روزِ قیامت برائے مردمانیکہ بیشتر اند از آنچہ در زمین است از سنگ و درخت"

وَمِنْهَا مَا رُوِیَ فِی الصَّحِیْحِ قَالَ عَلَیْہِ الصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ :

یَجْمَعُ اللّٰہُ الْاَوَّلِیْنَ وَالْاٰخِرِیْنَ یَوْمَ الْقِیٰمَۃِ فَیَھْتَمُّوْنَ اَوْ قَالَ فَیُلْھَمُوْنَ فَیَقُوْلُوْنَ لَوِ اسْتَشْفَعْنَا اِلٰی رَبِّنَا۔

فرمود آنحضرت صلی اللہ[1] تعالےٰ علیہ وسلم "جمع کند خدائے تعالےٰ اولین و آخرین را بروزِ قیامت پس ہمہ غمگین شوند یا گفت کہ الہام کردہ شوند بدنکہ برائے طلب شفاعت روند، پس بگویند کہ اگر کسے را شفیع خواہیم سوئے پروردگارِ خود"

در بعض روایات آمدہ :

مَاجَ بَعْضُھُمْ فِیْ بَعْضٍ

" برہم شوند مردماں، بعض ایشاں در بعضے"

واز ابی ہریرہ رضی اللہ تعالےٰ عنہ مروی شدہ :-

---

[1] علیہ الصلوٰۃ والسلام (پ)

Marfat.com

فَتَدْنُو الشَّمْسُ فَيَبْلُغُ النَّاسُ مِنَ الْغَمِّ
مَا لَا يُطِيقُونَ وَلَا يَحْتَمِلُونَ فَيَقُولُونَ اَلَا تَنْظُرُونَ
مَنْ يَشْفَعُ لَكُمْ۔

" یعنی پس نزدیک شود آفتاب پس رسد مردماں را از غم آنچہ طاقتِ
آں نیارند و برداشتِ آں ندارند، پس بگویند باہم آیا نمی بینید کسے را
کہ شفاعت کند[1] کسے برائے شما "

فَيَأْتُونَ اٰدَمَ فَيَقُولُونَ اَنْتَ اٰدَمُ اَبُو الْبَشَرِ خَلَقَكَ
اللّٰهُ بِيَدِهٖ وَنَفَخَ فِيكَ مِنْ رُّوحِهٖ وَاَسْكَنَكَ جَنَّتَهٗ[2]
وَاَسْجَدَ لَكَ مَلٰٓئِكَتَهٗ وَعَلَّمَكَ اَسْمَآءَ كُلِّ شَيْءٍ
اِشْفَعْ لَنَا عِنْدَ رَبِّكَ حَتّٰى يُرِيحَنَا مِنْ مَّكَانِنَا
اَلَا تَرٰى مَا نَحْنُ فِيهِ۔

" پس بیایند بر آدم علیہ السلام پس بگویند کہ تو آدم ابو البشر ہستی
آفریدہ ترا خدائے تعالےٰ بدستِ قدرتِ خود و در دمید در تو از روحِ خود
وجائے داد ترا در بہشتِ خود و ساجد گردانید برائے تو فرشتگانِ خود
داد آموخت ترا نامہائے ہر چیز، سفارش کن برائے ما نزدِ پروردگارِ
خود تا کہ راحت دہد ما را ازیں جائے دشواری، آیا نمی بینی ایں دشواری
را کہ ما دریں ہستیم "

فَيَقُولُ اِنَّ رَبِّيْ غَضِبَ الْيَوْمَ غَضَبًا لَّمْ يَغْضَبْ
قَبْلَهٗ مِثْلَهٗ وَلَا يَغْضَبُ بَعْدَهٗ مِثْلَهٗ وَنَهَانِيْ عَنِ

---

[1] ذ لا یحتملون (ذ) [2] در اصل اکند × [3] جنة (ذ)

Marfat.com

الشَّجَرَةِ فَعَصَيْتُ، نَفْسِي، اِذْهَبُوْا اِلٰى غَيْرِيْ اِذْهَبُوْا اِلٰى نُوْحٍ۔

"پس آدم علیہ السلام گوید کہ بدرستی پروردگارِ من خشم کردہ است امروز خشم کردنی کہ مانندِ آں پیش ازیں نکردہ[1] و بعد ازیں مانندِ آں نخواہد کرد و مرا از خوردنِ درخت منع کردہ بود پس از من عصیان روئے نمود بروید سوئے غیرِ من، بروید سوئے نوح۔"

فَيَأْتُوْنَ نُوْحًا فَيَقُوْلُوْنَ اَنْتَ اَوَّلُ الرُّسُلِ اِلٰى اَهْلِ الْاَرْضِ وَسَمَّاكَ اللّٰهُ عَبْدًا شَكُوْرًا اَلَا تَرٰى مَا نَحْنُ فِيْهِ اَلَا تَرٰى مَا بَلَغَنَا اَلَا تَشْفَعُ لَنَا عِنْدَ رَبِّكَ۔

"پس بیایند بر نوح علیہ السلام پس بگویند کہ تو اولِ رسولان ہستی سوئے اہلِ زمین و نامیدہ است ترا خدائے تعالےٰ بندۂ شکور، آیا نمی بینی آنچہ رسیدہ است مارا، آیا شفاعت نمی کنی برائے ما نزدِ پروردگارِ خود۔"

فَيَقُوْلُ اِنَّ رَبِّيْ غَضِبَ الْيَوْمَ غَضَبًا لَمْ يَغْضَبْ قَبْلَهٗ مِثْلَهٗ وَلَا يَغْضَبُ بَعْدَهٗ مِثْلَهٗ، نَفْسِيْ نَفْسِيْ۔

"پس بگوید نوح علیہ السلام کہ بدرستی پروردگارِ من خشم کردہ است امروز خشم کردنی کہ خشم نکردہ است قبل ازیں مانندِ ایں و خشم نخواہد کرد بعد ازیں مانندِ ایں و او علیہ السلام گوید نفسی نفسی۔"

---

[1] نکردہ بود؛

Marfat.com

وَدَر روایتِ انس آمدہ :

وَيَذْكُرُ خَطِيْئَتَهُ الَّتِيْ اَصَابَ سُؤَالَهُ رَبَّهُ بِغَيْرِ عِلْمٍ

" و یاد کند نوح علیہ السلام خطائے خود را کہ رسیدہ بود کہ آں سوالِ او است مر پروردگارِ خود را بہ نجات پسرِ خود بے علم "

وَدَر روایت ابی ہریرہ رضی اللہ تعالےٰ عنہ آمدہ (در قولِ نوح علیہ السلام)

وَقَدْ كَانَتْ لِيْ دَعْوَةٌ دَعَوْتُهَا عَلٰى قَوْمِيْ

" یعنی خواہد گفت نوح علیہ السلام بہ تحقیق بود مرا دعوتے کہ دعا کردم بداں مر قومِ خود را "

اِذْهَبُوْا اِلٰى غَيْرِيْ اِذْهَبُوْا اِلٰى اِبْرَاهِيْمَ فَاِنَّهُ خَلِيْلُ اللّٰهِ۔

" بروید سوئے غیرِ من، بروید سوئے ابراہیم کہ بدرستی او خلیل اللہ است "

فَيَاْتُوْنَ اِبْرَاهِيْمَ فَيَقُوْلُوْنَ اَنْتَ نَبِيُّ اللّٰهِ وَخَلِيْلُهُ مِنْ اَهْلِ الْاَرْضِ اِشْفَعْ لَنَا عِنْدَ رَبِّكَ اَلَا تَرٰى مَا نَحْنُ فِيْهِ۔

" پس بیایند برابراہیم علیہ السلام پس بگویند کہ تو پیغامبرِ خدا و خلیل او از اہلِ زمین ہستی، سفارش کن برائے ما سوئے پروردگارِ خود آیا نمی بینی آنچہ ما دراں ہستیم "

فَيَقُوْلُ اِنَّ رَبِّيْ غَضِبَ الْيَوْمَ غَضَبًا فَذَكَرَ مِثْلَهُ وَيَذْكُرُ ثَلَاثَ كَلِمَاتٍ كَذَبَهُنَّ، نَفْسِيْ نَفْسِيْ

Marfat.com

وَلٰكِنْ عَلَيْكُمْ بِمُوْسٰى فَاِنَّهٗ كَلِيْمُ اللّٰهِ۔

"پس بگوید ابراہیم علیہ السلام مانند آنچہ نوح علیہ السلام فرمود و یاد کند آں سہ کلمہ کہ بدروغ گفتہ بود لیکن[1] شما بر موسےٰ علیہ السلام بروید زیرا کہ او ہم سخن پروردگار است۔"

فَاِنَّهٗ عَبْدٌ اٰتَاهُ اللّٰهُ التَّوْرَاةَ وَكَلَّمَهٗ وَقَرَّبَهٗ نَجِيًّا۔

"زیرا کہ بدرستی او بندہ ایست کہ دادخدائے تعالےٰ او را توریت و کلام کرد باو و نزدیکی داد او را در حالتِ مناجات۔"

قَالَ فَيَاْتُوْنَ مُوْسٰى فَيَقُوْلُ لَسْتُ لَهَا وَيَذْكُرُ خَطِيْئَتَهُ الَّتِيْ اَصَابَ وَقَتْلَهُ النَّفْسَ وَلٰكِنْ عَلَيْكُمْ بِعِيْسٰى فَاِنَّهٗ رُوْحُ اللّٰهِ وَكَلِمَتُهٗ۔

"پس آیند بر موسےٰ علیہ السلام پس گوید موسےٰ علیہ السلام نیستم برائے شفاعت و یاد خواہد کرد خطائے را کہ رسید و کشتنِ خود جانِ قبطی، نفسی نفسی، لیکن بر شما لازم است کہ بر عیسےٰ علیہ السلام بروید زیرا کہ او روحِ خدا و کلمۂ اوست۔"

فَيَاْتُوْنَ عِيْسٰى فَيَقُوْلُ لَسْتُ لَهَا وَلٰكِنْ عَلَيْكُمْ بِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللّٰهُ تَعَالٰى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَبْدٌ غَفَرَ اللّٰهُ لَهٗ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهٖ وَمَا تَاَخَّرَ۔

"پس بیایند بر عیسےٰ علیہ السلام، پس بگوید برائے شفاعت نیستم لیکن بر شما

---

[1] لکن (د)

Marfat.com

لازم است کہ بروید پیر محمد صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم، او بندہ ایست کہ آمرزیدہ است خدائے تعالےٰ مر او را از گناہانِ پیشین و پسینِ او۔"

فَیَأْتُوْنِیْ فَأَقُوْلُ أَنَا لَهَا فَأَنْطَلِقُ فَأَسْتَأْذِنُ عَلٰی رَبِّیْ فَیُؤْذَنُ لِیْ فَإِذَا رَأَیْتُهٗ وَقَعْتُ سَاجِدًا۔

"پس بیایند بر من، پس بگویم من خاص برائے شفاعت ہستم، پس بدرگاہ روم و اذن خواہم از پروردگار، پس اذن دادہ شود برائے من، پس ہرگاہ او تعالیٰ را ببینم افتم سجدہ کناں۔"

و در روایتے آمدہ :

فَآتِیْ تَحْتَ الْعَرْشِ فَأَخِرُّ سَاجِدًا

"پس بیایم زیرِ عرش پس بافتم[1] سجدہ کناں"

و در روایتے آمدہ :

فَأَقُوْمُ بَیْنَ یَدَیْهِ فَأَحْمَدُهٗ بِمَحَامِدَ لَا أَقْدِرُ عَلَیْهَا إِلَّا أَنْ یُّلْهِمَنِیْهَا اللّٰهُ۔

"پس ایستادہ شوم پیش پروردگار[2] پس حمد کنم او را بآں محامد کہ توانائی بر آں ندارم مگر آنکہ الہام کند مرا آں را خدائے تعالےٰ۔"

و در روایتے آمدہ :

فَیَفْتَحُ اللّٰهُ عَلَیَّ بِمَحَامِدَ وَحُسْنِ الثَّنَاءِ عَلَیْهِ شَیْئًا لَمْ یَفْتَحْهُ عَلٰی أَحَدٍ قَبْلِیْ۔

"پس بکشاید خدائے تعالےٰ بر من از محامد و حسنِ ثنا بر خویش چیزے

---

[1] یافتم (پ) [2] پروردگارِ من (ذ)

Marfat.com

کرنکشادہ است بر کسے پیش از من"

فَيُقَالُ يَا مُحَمَّدُ! اِرْفَعْ رَأْسَكَ سَلْ تُعْطَهْ وَاشْفَعْ تُشَفَّعْ۔

"پس فرمان دادہ شود اے محمد! سرِ خود بردار بخواہ (آنچہ خواہی)[1] تا دادہ شوی وشفاعت کن تا شفاعتِ تو قبول کردہ آید"

فَأَرْفَعُ رَأْسِي فَأَقُولُ يَا رَبِّ أُمَّتِي يَا رَبِّ أُمَّتِي۔

"پس سرِ خود بردارم پس گویم اے پروردگار! امتِ من امتِ من!"

فَيَقُولُ اُدْخِلْ مِنْ أُمَّتِكَ مَنْ لَا حِسَابَ عَلَيْهِ مِنَ الْبَابِ الْأَيْمَنِ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ وَهُمْ شُرَكَاءُ النَّاسِ فِيمَا سِوٰى ذٰلِكَ مِنَ الْأَبْوَابِ۔

"پس خدائے تعالےٰ فرماید درآر از امتِ خود کسانے را کہ حساب نیست برآنہا از درِ راستین از درہائے بہشت وایشاں شریک مردمان دیگر اند در چیزے کہ ورائے آں باب است از ابواب"

ودر روایتِ دیگر آمدہ است:

فَيُقَالُ لِي يَا مُحَمَّدُ! اِرْفَعْ رَأْسَكَ وَقُلْ تُسْمَعْ لَكَ وَاشْفَعْ تُشَفَّعْ وَسَلْ تُعْطَهْ فَأَقُولُ يَا رَبِّ أُمَّتِي أُمَّتِي۔

"پس گفتہ شود برائے من اے محمد! سرِ خود را[2] بردار وبگو کہ شنودہ خواہد شد

---

[1] (آنچہ دانی) (ذ) [2] را × (ذ)

برائے تو وشفاعت کہ مقبول خواہد افتاد، بخواہ کہ دادہ خواہی شد "

فَيُقَالُ اِنْطَلِقْ فَمَنْ كَانَ فِيْ قَلْبِهٖ مِثْقَالُ حَبَّةٍ مِّنْ بُرٍّ[1] اَوْ شَعِيْرٍ مِّنْ اِيْمَانٍ فَاَخْرِجْهُ فَانْطَلِقْ فَاَفْعَلُ۔

" پس می فرماید[2] کہ برو پس ہر کہ در دلِ او ہموزن یک دانۂ گندم یا جو از ایمان باشد او را از آتش بروں آر پس بروم پس بکنم "

ثُمَّ اَرْجِعُ اِلٰى رَبِّيْ فَاَحْمَدُهٗ بِتِلْكَ الْمَحَامِدِ وَ ذَكَرَ مِثْلَ الْاَوَّلِ وَ قَالَ فِيْهِ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ خَرْدَلٍ فَاَلَّ[3] فَاَفْعَلُ۔

" پس باز بپروردگار بروم و او را بمحامد مذکور بخوانم و یاد کرد حدیث مثلِ حدیثِ اول و گفت دراں حدیث ہمچو دانۂ خردل یعنی ہر کہ چوں دانۂ خردل ایمان داشتہ باشد او را از آتش برآر[4] فرمود پس بیروں آرم "

ثُمَّ اَرْجِعُ وَ ذَكَرَ مِثْلَ مَا تَقَدَّمَ وَقَالَ فِيْهِ مَنْ كَانَ فِيْ قَلْبِهٖ اَدْنٰى[5] مِنْ مِّثْقَالِ حَبَّةٍ مِّنْ خَرْدَلٍ فَاَفْعَلُ۔

" پس باز روم و ذکر فرمود آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مانندِ آنچہ بالا گزشت و فرمود دراں بار ہر کہ باشد در دلِ او اندک تر از دانۂ خردل بیروں آر، پس[6] بکنم یعنی بیروں آرم او را از آتش "

---

[1] برة (ذ) [2] بفرماید (پ) [3] قال × (ذ) [4] برآور (ذ) [5] ادنٰی سہ بار (ذ)
[6] پس بکنم (تا) اورا × (ذ)

Marfat.com

ثُمَّ اَرْجِعُ وَ ذَكَرَ فِي الْمَرَّةِ الرَّابِعَةِ فَيُقَالُ اِرْفَعْ رَأْسَكَ وَقُلْ تُسْمَعْ وَاشْفَعْ تُشَفَّعْ وَسَلْ تُعْطَهْ فَاَقُوْلُ يَا رَبِّ اِئْذَنْ لِّيْ فِيْ مَنْ قَالَ لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ۔

" پس باز روم و یاد فرمود کہ در بارہ چہارمیں، پس فرمان دادہ شود برائے من کہ سر خود بردار و بگو کہ شنیدہ خواہد شد، شفاعت کن کہ مقبول خواہد افتاد و بخواہ کہ دادہ خواہی شد، پس بگویم اے پروردگار! دستوری دہ برائے من در حق کسانے کہ لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ گفتہ اند "

قَالَ لَيْسَ ذٰلِكَ اِلَيْكَ وَلٰكِنْ وَعِزَّتِيْ وَكِبْرِيَآئِيْ وَعَظَمَتِيْ وَجِبْرِيَآئِيْ لَاُخْرِجَنَّ مِنَ النَّارِ مَنْ قَالَ لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ۔

" فرمان شود نیست این مفوض مگر سوگند[1] عزت و کبریا و عظمت و قہر من ہر آئینہ بیروں آرم از آتش کسانے را کہ گفتہ اند لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ "

و در روایت قتادہ از ان حضرت آمدہ :

فَلَآ اَدْرِيْ فِي الثَّالِثَةِ اَوِ الرَّابِعَةِ فَيَقُوْلُ يَا رَبِّ مَا بَقِيَ فِي النَّارِ اِلَّا مَنْ حَبَسَهُ الْقُرْاٰنُ اَيْ وَجَبَ عَلَيْهِ الْخُلُوْدُ۔

" راوی گفتہ نمی دانم در بارہ سوئمی یا چہارمی پس گوید آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اے پروردگار! نماندہ در آتش مگر کسے کہ حبس کردہ است او را قرآن اے کسیکہ واجب شدہ بروے خلود در دوزخ "

---

[1] سوگند × (پ)

Marfat.com

باید دانست کہ ازیں حدیث شریف کہ بطرقِ متعددہ در کتبِ صحاح مروی است چند مطالب ثابت می شوند۔

یکے[1] آنکہ اولین و آخرین یکسر در عرصاتِ محشر سراسیمہ و مضطر بودہ طریقے بجز وسیلہ جستن و شفیع خواستن در حضرتِ مالکِ داور نخواہند یافت و کسے از ایشاں از پناہ بردن و وسیلہ آوردن سر بر نخواہد تافت و ہر یک از اینہا اول سوئے آدم علیہ السلام و بعد ایشاں سوئے دیگر رسل عظام خواہند[2] شتافت و کسے از ایشاں سوائے حضرتِ سید المرسلین سرورِ اولین و آخرین حبیب رب العالمین بارِ شفاعت نخواہد یافت، پس گنہگارے، نا ہنجارے از شفاعتِ محمدی نا امیدوارے کہ بے استشفاع و وسیلہ جوئی بہ تقاضائے ہرزہ سرائی و یاوہ گوئی بر زبان آرد و عقیدہ دارد کہ یکسے التجا نکردہ سوئے احدے روئے توسل نا آوردہ بے سبب شفاعتِ محمدی مورد رحمتِ ایزدی خواہد شد، خیالش خام و سودایش ناتمام است۔

دوم[3] ایں کہ از ارشادِ فیض بنیاد آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم :

فَاَقُوْلُ اَنَا لَهَا فَاَنْطَلِقُ فَاَسْتَاْذِنُ عَلٰى رَبِّيْ

ظاہر و آشکار است کہ آنحضرت سید المرسلین صلوات اللہ وسلامہ علیہ پیش از فرمانِ الٰہی کہ سَلْ تُعْطَهْ وَاشْفَعْ تُشَفَّعْ بہ شفاعت ماذون و آنحضرت را استجابتِ شفاعت بہ یقین مقرون بود، چہ بے اذنِ الٰہی و یقینِ استجابتِ شفاعت از بارگاہِ ایزدی ارشادِ ایں کلمہ معنی ندارد، پس اذن ہمان است کہ در قرآنِ مجید ارشاد شدہ است :

وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْۢبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِيْنَ وَالْمُؤْمِنَاتِ

---

[1] ز × (ذ) [2] ز در اصل نسخہ خواہد [3] کہ از × (ذ)

Marfat.com

ویقین باستجابتِ شفاعت از بشارتِ

وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰى

واز[1] آں جہت کہ شفاعتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم دعوتِ مستجابہ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم بودہ است کہ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم آں را برائے امتِ خود پوشیدہ داشتہ باآنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم حاصل بود۔

سوئمی ایں کہ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم را در بارگاہِ ایزدی غایت وجاہت وکمالِ محبوبیت حاصل است چہ ہر یک از رسلِ اولوالعزم دراں ہنگام برخود لرزاں ودر کارِ خود حیراں خواہند بود و آنحضرت در ہمچو ہنگام بسببِ منزلت و وجاہت و محبوبیت ومقبولیتِ خود برانجاح سوالِ مستشفعین اقدام و برائے شفاعت[2] ایشان تکفل سرانجام خواہد فرمود۔

چہارمی اینکہ در نجات کسانے کہ منکرِ رسالت ومقرِ توحید بودند، شفاعت آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم را سببیت ومداخلت نخواہد بود و کسانے را کہ اقرارِ توحید ورسالت دارند او سبحانہ آمرزش ومغفرت بے توسطِ سببِ شفاعتِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نخواہد فرمود۔

پنجم آنکہ غایت کرامت آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بر حضرت رب العزت ازیں حدیث مستنبط می شود کہ اجابت وقبول واسعاف[3] مامول از پیش گاہِ حضرتِ ایزدِ متعال برائے دعا وسوال آنحضرت استقبال خواہد فرمود، چہ پیش از دعا وسوالِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم فرمان خواہد شد سَلْ تُعْطَ وَاشْفَعْ تُشَفَّعْ۔

ششم اینکہ[4] کمالِ شفقت ورحمت از آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بر حالِ امت

---

[1] ازیں (پ) [2] آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم (ذ) [3] اشفاق (ذ) [4] اینکہ × (ذ)

Marfat.com

ازیں حدیث معلوم می شود کہ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم را بجز فکرِ امت خود در روزِ محشر ہیچ[1] یک امر پیشِ نظر نخواہد بود چنانکہ دیگر رسل را فکرِ ذاتِ خود خواہد بود کہ نفسی نفسی خواہند گفت، آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم را فکرِ امتِ خود خواہد بود کہ امتی امتی خواہند فرمود۔

ہفتم اینکہ[2] اہلِ کبائر از مؤمنین بہ فیض شفاعتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم نجات خواہند یافت، چہ البتہ مثقالِ ذرہ از ایمان دارند، پس بلاشبہ مشمولِ شفاعت آنحضرت خواہند بود و آنچہ معتزلہ گمان می برند کہ شفاعت را در حطِّ کبائر مدخل نیست جہل و نادانی آں گروہِ خذلان پژوہ[3] است۔

وَمِنْهَا مَا رُوِيَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللّٰهُ تَعَالٰى عَنْهُمَا، عَنْهُ عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ :

يُوْضَعُ لِلْاَنْبِيَاءِ مَنَابِرُ يَجْلِسُوْنَ عَلَيْهَا وَيَبْقٰى مِنْبَرِيْ لَا اَجْلِسُ عَلَيْهِ قَائِمًا بَيْنَ يَدَيَّ رَبِّيْ مُنْتَصِبًا۔

"خواہند نہاد برائے پیغمبراں منبرہا کہ براں خواہند نشست و خالی خواہد ماند منبرِ من، نخواہم نشست بر آں، کہ پیش پروردگارِ خود[4] خواہم استاد"

فَيَقُوْلُ اللّٰهُ تَبَارَكَ وَتَعَالٰى مَا تُرِيْدُ اَنْ اَصْنَعَ بِاُمَّتِكَ۔

"پس بہ فرماید خدائے تعالےٰ چہ می خواہی[5] آنکہ بکنم[6] با امتِ تو"

فَاَقُوْلُ يَا رَبِّ عَجِّلْ حِسَابَهُمْ

---

[1] ہیچ (ب) [2] آنکہ (ذ) [3] بردہ (ذ) [4] خود × (ذ) [5] چہ خواہی (ذ) [6] بکنیم (پ)۔

Marfat.com

"پس بگویم اے پروردگار! زود کن حسابِ ایشاں"

فَيُدْعٰى بِهِمْ فَيُحَاسَبُوْنَ

"پس ایشاں خواندہ شوند، پس حساب کردہ شوند ایشاں"

فَمِنْهُمْ مَنْ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ بِرَحْمَتِهٖ وَمِنْهُمْ مَنْ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ بِشَفَاعَتِيْ۔

"پس بعض ایشاں کسے باشد کہ درآید بہ بہشت بہ سببِ رحمتِ او تعالیٰ و بعضے ایشاں کسے باشد کہ درآید بہ بہشت بہ سببِ شفاعتِ من"

وَلَا أَزَالُ أَشْفَعُ حَتّٰى أُعْطٰى صِكَاكًا بِرِجَالٍ قَدْ أُمِرَ بِهِمْ إِلَى النَّارِ حَتّٰى أَنَّ خَازِنَ النَّارِ يَقُوْلُ يَا مُحَمَّدُ مَا تَرَكْتَ لِغَضَبِ رَبِّكَ فِيْ أُمَّتِكَ مِنْ نَّقْمَةٍ۔

"و من ہمیشہ شفاعت کنم و از شفاعت باز نمانم تا آنکہ بدہند مرا کتابہائے[1] مغفرت بمردمانیکہ بدرستی فرمان شدہ بود بہ جہت ایشاں بدخولِ نار تا آنکہ خازنِ دوزخ ہر آئنہ گوید اے محمد! صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم نگذاشتی برائے خشم پروردگارِ خود در امتِ خود ہیچ نقمہ"

ازیں حدیث ثابت شد کہ او سبحانہ بسبب وجاہت و محبتِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم با امتِ محمدی معاملہ باسترضائے آنحضرت خواہد فرمود با ایشاں حسبِ خواہش آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم تعجیل در محاسبہ خواہد کرد و کسانیکہ بے گناہ یا کثیر الخیرات خواہند بود بہ سببِ رحمتِ الٰہی داخلِ بہشت خواہند شد و شفاعتِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نسبت بہ ایشاں در تعجیلِ حساب است نہ در نجات دادن از

---

[1] کتابہائے اسماء مردمانیکہ (ذ)

Marfat.com

عقاب وکسانیکہ گنہگار و بہ سیئاتِ اعمالِ خود گرفتار خواہند بود بسبب شفاعتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم بہ بہشت خواہند در آمد، در نجاتِ آنہا شفاعتِ محمدی سبب خواہد بود تا اینکہ بہ فیضِ شفاعتِ آنحضرت صلے اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کسانے کہ بدخولِ نار مامور شدہ باشند، فرمانِ آمرزش یابند و خازنِ دوزخ بآنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم عرض کند کہ ہیچ[1] کس را از امتِ خود برائے ختم پروردگار نگذاشتی۔

وَمِنْهَا مَا رُوِيَ عَنْهُ صَلَّى اللّٰهُ تَعَالٰى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ :

شَفَاعَتِيْ لِاَهْلِ الْكَبَائِرِ مِنْ اُمَّتِيْ

"شفاعتِ من برائے اہلِ کبائر است از امت من"

وَمِنْهَا مَا رُوِيَ عَنْهُ صَلَّى اللّٰهُ تَعَالٰى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ :

اَتَانِيْ اٰتٍ مِّنْ عِنْدِ رَبِّيْ فَخَيَّرَنِيْ بَيْنَ اَنْ يَّدْخُلَ نِصْفُ اُمَّتِيَ الْجَنَّةَ وَبَيْنَ الشَّفَاعَةِ فَاخْتَرْتُ الشَّفَاعَةَ وَهِيَ لِمَنْ مَاتَ لَا يُشْرِكُ بِاللّٰهِ شَيْئًا۔

"آمد بر من آیندہ از نزد پروردگارِ من، پس مخیر گردانید مرا در میان اینکہ در آید نیمِ امت من در بہشت و در میانِ شفاعت پس اختیار کردم شفاعت را و آں شفاعت برائے کسے است کہ مرد در حالتے کہ شریک نمی گرداند باخدا ہیچ چیز را"

بالجملہ آیاتِ بسیار و آثارِ بے شمار دریں باب وارد اند و فیما ذکرنا کفایۃ۔ الحال کہ حقیقتِ شفاعت علی العموم مفہوم و حالِ شفاعتِ سیدنا سید الاولین والآخرین علی الخصوص

---

[1] ہیچ (ز)

Marfat.com

منکشف ومعلوم شد، اکنوں در کلامِ لاطائلِ قائل کہ مستفتی سائل از صدق وکذبِ آں استفسار کردہ تامل باید کرد و باید دانست کہ ہمہ آں کلام، از آغاز تا انجام، اوہام ناتمام، بلکہ سودائے پختہ وخیالِ خام است بچند وجوہ بہ

اوّل اینکہ بسم اللہ غلط، ایں قائل امیدواری را بہ فراموشکاری نامیدہ، گناہگاران بے طاعت، امیدوارانِ شفاعت را بغلط کاری نسبت کردہ خود در غلط وتغلیط افتادہ، چہ باثبات رسید کہ اجابتِ شفاعتِ جناب حضرتِ سرور برائے اہلِ کبائر یقینی است، پس امیدواراں را غلط فہم وفراموشکار نامیدن چہ خود فراموشی وچہ غلط فہمی وبد دینی است، ہر کہ از شفاعت نومید باشد نومید ماند!

دوئم اینکہ ایں قائل سفارش را سہ قسم کردہ، در ہر قسم معنیٔ سفارش راست نمی آید، چہ در صورتِ اول وثانی تحکم وفرمان فرمائی ودر صورتِ ثالث کہ بادشاہ خود بر مجرم رحم آوردہ بپاسِ سرشتۂ[1] آئین خود اظہارِ رحمِ خود خواست کرد، ناچار بہانہ جستہ کسے را شفاعت خواہِ وے نمودہ، نامِ عفو بر زباں برد، تلبیس وغلط نمائی است، پس ایں قائل یا جاہلِ متعالم است کہ معنیٔ سفارش در فہم آدمی آید یا عالمِ متجاہل[2] کہ معنیٔ سفارش واژگونہ می نماید۔

سوئم اینکہ ایں کس کہ صورتِ اول، شفاعتِ وجاہت نامیدہ است ظاہراً معنیٔ وجاہت نہ فہمیدہ یا معنیٔ سفارش بہ فہمِ او نرسیدہ است، چہ در صورتِ مذکورہ عفوِ جریمہ بخوفِ مضرت در حالِ عدمِ قبولِ شفاعت است وایں معنی نہ از لفظِ شفاعت مفہوم می شود نہ از لفظِ[3] وجاہت، معلوم نیست کہ ایں معنی از کجا بخاطرِ خطیر ایں تحریر خوش تحریر مخطور ولفظِ مذکور را از افادتِ معنی رو داری از چہ وجہ بر آمدہ در معنیٔ مخترع باستعمال

---

[1] سرشتہ (پ) [2] متجاہل است (پ) [3] لفظ × (ذ)

درآمده در رسالهٔ عقائد مذکور، مسطور و در مشتے بازاریاں متعارف و مشهور شده۔

علاوه ازیں در نصِ قرآنی انبیاء و رسل را بوجاہت ستودہ در حق حضرت کلیم صلوات اللہ و سلامہ علیہ

وَكَانَ عِنْدَ اللّٰهِ وَجِيْهًا

در حقِ حضرتِ مسیح علیہ السلام

وَجِيْهًا فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّبِيْنَ

فرمودہ اند، اہلِ تفاسیر وجاہت را در آخرت بہ شفاعت تفسیر کردہ اند، و ازیں جا تفسیرِ[1] قرآن دانی ایں قائل تواں دریافت۔

اگر کسے گمان برد کہ ایں قائل اصطلاح کردہ است بر اطلاقِ شفاعتِ وجاہت بر صورتِ اولیٰ، ولا مشاحۃ فی الاصطلاح، و شک نیست در ایں کہ قول بتحققِ[2] صورتِ اولیٰ در حضرتِ ایزدی سبحانہ و تعالےٰ شرک و جہل است۔

گفتہ شود کہ اصطلاح و تفسیر[3] در معانی الفاظے کہ در کلامِ الٰہی و احادیثِ نبوی مستعمل اند و قرار دادن آں الفاظ بازائے معانی فاسدہ جائز و روا نیست، چہ ایں چنیں اصطلاح پرداختن مردماں را در غوایت و عمایت انداختن است مثلاً اگر کسے بے دینے بگوید کہ آنحضرت علیہ السلام رسول اللہ نیستند و ایں کلمہ در کتابے کہ برائے تلقینِ عقائد بعامہ تالیف کردہ باشد ثبت گردانند، ہر گاہ کسے بر او مواخذہ کند کہ نفی نبوت و رسالت از آں حضرت کفر و انکارِ نصوص است، گوید کہ اصطلاح کردہ شد بریں کہ نبوت و رسالت بمعنی غلبہ و تسلط است و شک نیست کہ اثبات غلبہ و تسلط آں حضرت بر جنابِ باری عزوجل شرک و کفر است، آیا ایں سبے دین

---

[1] تفسیر دانی (پ) [2] در اصل نسخہ "بتحقیق" [3] تعبیر (پ)

Marfat.com

درچنیں اصطلاح معذور داشتہ خواہد شد و کلمۂ لامشاحۃ فی الاصطلاح عندخواہ او تواند شد کلّا! آں مصطلح بمجرد ایں اصطلاح کافر می شود۔

ہمچناں اگر کسے گوید کہ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم یا حضرتِ موسٰی و حضرتِ عیسٰی علیہما السلام عنداللہ وجیہ نیستند، و ہر گاہ کہ کسے بر او مواخذہ کند کہ نفی وجاہت ازاں حضرات کفر صریح است گوید کہ من اصطلاح کردہ ام برایں کہ ذرہ وجاہت تسلط و قدرت بر مضرت ماخوذ است و شک نیست در انتفاءِ ایں معنی از آں حضرات، نسبت بخدائے تعالےٰ آں بے دین بمجرد ایں اصطلاح از دائرۂ ایمان بہ یقین بیروں گردد و کلمۂ لامشاحۃ فی الاصطلاح وجہِ معذرتِ او نمی تواند شد۔

باایں ہمہ ایں قائل دعوائے اصطلاح خود نمی کند، می گوید ایں صورت را شفاعتِ وجاہت گویند پس او بآں ثناعت[1] کہ مذکور شد در ثناعت[2]ِ اختلاق و افترا ہم گرفتار است، نعوذ باللہ المتعال من الضلال والاضلال۔

چہارم ایں کہ قولِ او:

"اوس شہنشاہ کی یہ شان ہے"

باسباقِ کلام مربوط نیست چہ معنی ایں کلام چنانکہ در مقامِ ثانی مذکور شود صحتِ تعلقِ تکوین بہ ہزارہا انبیاء و اولیاء و جنّہ و ملائکہ[3] و بامثالِ جبریل امین و حضرتِ سید المرسلین صلوات اللہ و سلامہ علیہم است و ایں معنی را بانفیِ مداخلتِ کسے در کارخانجاتِ ملکِ الٰہی ربطِ بیّن نیست چنانکہ اگر کسے گوید کہ در کارخانۂ بادشاہے کدام امیر یا وزیر را دخل کثیر[4] و تسلطِ کبیر است و ہر چہ او بہ بادشاہ می گوید بادشاہ را از امتثالِ آں برائے حفظ رونق و سلطنت ناگزیر، در نفیِ ایں کلام نتواں گفت کہ بادشاہ اگر خواہد دیگراں را بہ منصبِ آں

---

[1] کند (ذ) [2] در اصل نسخہ "شفاعت" است [3] و ملائکہ امثال جبریل امین، باید [4] کثیر × (ذ)

Marfat.com

امیر رساند و رعایا را با این امیرِ عالی منزلت برابر گرداند زیرا که این معنی دلالت بر نفی مداخلتِ این امیر در کارخانۂ بادشاہے نمی کند۔

بلکہ چنیں باید گفت کہ کسے را در کارخانجاتِ الٰہی مداخلت ہیچگونہ نیست تا از رنج و ناخوشی او بے رونقی در کارخانجاتِ الٰہی تواند رسید، خواہ آں کس ممکن الوجود باشد یا مستحیل الوجود و آں کس کثیر الامثال باشد یا بے نظیر و بے عدیل، پس این کلام با وصفِ بطلانِ آں فی نفسہٖ چنانکہ در مقامِ ثانی می آید با سباق کلام، مربوط نمی نماید[1] و اگر بہ تکلف ربطے برائے آں ہم رسانیدہ آید انجام[2] این کلام در شناعت[3] می افزاید، چنانکہ انشاء اللہ تعالےٰ عنقریب در مقامِ ثالث می آید۔

پنجم این کہ قولِ او

"او رسب لوگ اگلے اور پچھلے" (الیٰ آخرہ)

باسباقِ کلام چسپاں نیست، مناسبِ مقام این بود کہ می گفت کہ ہر کس را رونق و بہا بخشیدہ[4] او سبحانہ است، پس کسے کارخانۂ مملکتِ او را چہ رونق تواند رسانید و ہر یک[5] را نفع و مضرت و رنج و راحت او می رساند، ذاتِ مقدسہ را کدام کس سود و زیاں و راحت و رنج تواند رسانید؟

این فقرہ را کہ اگر[6] جمیع اولین و آخرین برابر جبرئیل و خاتم المرسلین شوند در رونقِ سلطنتِ آں مالک الملک نمی افزاید و اگر ہمہ دجال و شیطان فتورے و قصورے در رونقِ مملکتِ او نمی آید با سباق انطباق نیست مگر بہ تکلف، آرے قائل را ازیں ہر فقرہ غرضے در خاطر مکنون و مقصودے در ضمیر مبطون[9] است کہ انشاء اللہ تعالےٰ در مقامِ

---

[1] در اصل نسخہ "می نماید" [2] اتمام (ذ) [3] شفاعت (ذ) [4] نیا (ذ) [5] بخشید (پ) [6] و ہر یک را (تا) رسانید (ذ) [7] در اصل نسخہ "اگر" نیست [8] النبیین (ذ) [9] مطعون (ذ)

Marfat.com

ثالث برآں آگاہی دادہ خواہد شد۔

ششم ایں کہ صورتِ ثانیہ را شفاعتِ محبت نامیدہ می گوید کہ ایں را شفاعت محبت می گویند، ایں ہم معنی اختراعی و تفسیرِ اختلافی[1] ایں قائل است۔ سابق گذشتہ کہ شفاعت، بسببِ محبت مستشفع الیہ با شفیع مقبول می شود و اجابتِ شفاعت اثرے از آثارِ محبت و رضا خواستنِ حبیب مقتضائے ایں صفت است، اضطرار و ناچاری واندیشہ از رنجانیدن و دل آزاری در معنیٔ شفاعتِ محبت داخل نیست و در صورتے کہ نوبت باضطرار و ناچاری رسد معنی شفاعت باطل می شود، دراں جا معنیٔ تحکم و فرمان فرمائی راست می آید۔

در تفسیر قولہ تعالےٰ

وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰى

و دیگر ما سبق گذشتہ است کہ او تعالےٰ بسببِ محبتِ آنحضرت، رضا خواہِ آنحضرت است، بلاشک و ریب شانِ محبت، رضا خواستنِ حبیب است و ہیچ حبیب بدیں راضی نیست کہ شفاعتِ او بحضورِ محب او مردود و متوسلِ او از حضرتِ محب مطرود گردد۔

ہفتم ایں کہ ایں قائل کہ نفیِ شفاعتِ محبت در بارگاہِ کبریا را از آنحضرت یا حضرات دیگر انبیاء علیہم السلام و اولیاء می کند، از دو حال خالی نیست، یا اعتقاد دارد کہ او سبحانہ را با آنحضرت یا حضراتِ دیگر انبیاء و اولیاء محبت نیست تا شفاعتِ محبت متحقق شود و ایں خود کفرِ صریح و انکارِ نصوصِ قاطعہ و احادیث صحیحہ است، یا محبت را از اسبابِ قبولِ شفاعت نمی داند و ایں ہم بانکارِ نصوصِ صریحہ و احادیث

---

[1] در اصل نسخہ "اختلافی"

Marfat.com

صحیحہ می کشد، چنانچہ در تفسیرِ وَالضُّحٰی وَ الَّیْلِ اِذَا سَجٰی و دیگر آیات واحادیث مذکور شد۔

واگر گوید کہ اصطلاح کردہ شد بریں کہ اضطرار و ناچاری واندیشۂ رنج و دل آزاری در شفاعتِ محبت ماخوذ است، جوابش ہمان است کہ در وجہِ سویم گذشت۔

ہشتم این کہ قولِ او

"مالک اپنے بندوں کو"

باسیاقِ کلام مناسبت و التیام ندارد چہ حاصلِ آں این است کہ ہمہ عباد مقربین از ملائکہ و آدمیین بندۂ او نمی توانند کہ بجز راہِ بندگی یک قدم بیروں پویند، ازیں لازم نمی آید کہ کسے از ملائکہ و انبیاء محبوبِ حضرتِ کبریا نباشد و شفاعتِ کسے بسببِ[1] محبوبیت مقبول و پذیرا نہ گردد مگر در سوقِ کلام قائل را غرضے پوشیدہ است کہ در مقامِ ثانی بر آں تنبیہ خواہد رفت۔

نہم اینکہ این[2] قائل صورتِ ثالثہ را شفاعت بالاذن نامیدہ است، حال آنکہ معنیٔ شفاعت بالاذن چنانکہ سابق معلوم شد، این است کہ شفاعت خواہ بعرضِ[3] شفاعت در حقِ مستشفع لہ بحضورِ مستشفع الیہ ماذون باشد، دراں شرط نیست کہ مستشفع الیہ پیش از شفاعت برآں مجرم کہ مستشفع لہ باشد رحم آوردہ بپاسِ حفظِ آئین خود از گناہش درگذر کردن نتواند، اگر پیش از شفاعت رحم آوردہ، باز شفاعت، سببِ[4] رحم و آمرزشِ او نیست بلکہ دریں صورت، شفاعت لغو و بیکار است و اگر شفاعت نافع است برائے مستشفع الیہ نافع است نہ برائے مستشفع لہ، چہ در صورتِ مذکورہ بدولتِ شفاعت مستشفع الیہ پاسداریٔ آئینِ سلطنتِ خود تواند کرد و بہانۂ آں رحمے کہ منظور

---

[1] سبب (ذ) [2] این قائل × (ذ) [3] بغرض (ذ) [4] بسبب (پ)

کردنظهور توانست آورد والّا بے چارہ برائے حفظِ قوانینِ آئین خود درین صورت[1] درگذر کردن طریقے نمی یافت اما مستشفع لہٗ را رحمِ آمرزگارے[2] ونجاتِ او از پاداشِ کردارِ ناہنجار بکار است وآں خود پیش از شفاعت حاصل، پس شفیع را برحالش کدام منت و شفاعت را دربارۂ نجاتش چہ مدخل، قائل درین جا برسرِ انصاف است کہ خود اعتراف دارد باین کہ درحقیقت درین صورت شفاعت متحقق نیست، بلکہ بادشاہ برائے افزائشِ عزتِ آں امیر در دلہائے مردماں در ظاہر بنام نہاد شفاعتِ آں امیر، جرمِ مجرم عفو می کند فی الواقع این خود سفارش نیست کہ این را در رحم وآمرزش کردن درحقِ مجرم مدخل نیست۔

مثلاً اگر کدام خدمتگار باز تکاب نافرمانی گرفتار و مخدوم در ظاہر بیزار و در باطن جویائے بہانۂ آمرزش آں کردار ناہنجار است بنا برآں بکسے تلقین کرد کہ از ما استعفائے جرمیۂ فلانے خدمتگار کنی و برائے کردار او آمرزش خواہی کہ ما آمرزشِ او منظور داریم، مگر بپاس اینکہ نافرمانی در نظر خدمتگاراں آسان ننماید و در دلِ او در تعظیم واجلالِ فرمان کمی نیاید، بے بہانہ و بے حجابانہ از و درگذر نتوانیم کرد و آمرزشِ خود باظہار نمی توانیم آورد، آں کس مرضیٔ مخدوم دریافتہ برائے جریمۂ خدمتگار استعفار و استغفار کرد و مخدوم کہ جویائے بہانہ بود استعفائے او مغتنم دانستہ ازاں خدمتگار درگذر کرد نتواں گفت کہ این درحقیقت شفاعت است، چہ این شفاعت در عفو و رحم مخدوم نسبت بحالِ این[3] خدمتگار بے دخل و بے کار است واگر این شفاعت نافع است برائے مخدوم نافع است کہ بہ طفیلِ این شفاعت برائے او بہانۂ درگذر[4]، در بہم رسید نہ برائے خدمتگار کہ سببِ نجاتِ او رحمِ مخدوم اوست کہ پیش از شفاعت بودہ است۔

---

[1] در اصل نسخہ "درصورت" [2] در اصل نسخہ "آمرزگاریٔ نجات" [3] در اصل نسخہ "خدمتگارایں" [4] درگزر × (پ)

Marfat.com

وہمچو شفیع بر جانِ خدمتگار تا ہماں زماں منت تواند نہاد کہ خدمتگار حقیقتِ حال انکشاف نیافتہ باشد و اگر خدمتگار حقیقت دریابد تواند گفت کہ تو بر ما چہ منت می نہی؟ تو چہ کردی؟ آقائے ما خود رحم آورد و آمرزش کرد و نیز افزائشِ عزتِ آں شفیع در حضرتِ مخدوم در دلہائے مردماں تا ہماں زمان است کہ ایشاں دانند کہ مخدوم بہ سفارش[1] اوازگناہِ فلانے مجرمِ خدمتگار درگزشت و اگر دانند کہ مخدوم از خود درگزشت و شفاعتِ شفیع بہانہ بیش نبود، عزتِ او در دلہائے ایشاں چہ خواہد افزود۔

پس ظاہر شد کہ در صورتِ مذکورہ فی المعنی و در حقیقت شفاعت نیست و در ظاہر و بنام[2] شفاعت است، این معنی اختراعیٔ این قائل است و آنچہ در حقیقت شفاعت بالاذن است قسیم[3] و مقابلِ شفاعتِ محبت نیست بلکہ این ہر دو قسم شفاعت بالاذن است زیرا کہ شفاعتِ کدام مقرب در حضرتِ مالک از جہتِ آمرزشِ سیئات یا برائے رفعِ درجات برائے کسے بدیں طور کہ آں مقرب را[4] بارِ سخن بحضورِ آں مالک در حق ہمچو کس حاصل باشد چنانکہ[5] حضراتِ انبیاء و اولیاء را بروزِ قیامت اذن و پروانگی عرض و سوال جہت اہلِ ایمان گو مرتکبِ کبائر باشند در حضرتِ او سبحانہ حاصل است و این معنی از آنچہ کہ سابق از آیات و احادیث مذکور شد بہ ثبوت و وضوح[6] پیوست

بدو قسم است :

یکے آں شفاعت کہ سببِ قبولِ آں، وجاہتِ شفیع باشد، دوئمی آں شفاعت کہ سببِ استجابتِ آں، محبتِ آں شفیع باشد، و این معنی فیما سبق از روئے کتاب و سنت باثبات رسید۔

---

[1] سفارش (ذ) [2] و بنام × (پ) [3] قسیم (تا) بالاذن است × (ذ) [4] را × (ذ)
[5] چنانکہ × (ذ) [6] و وضح (ذ)

Marfat.com

دہم ایں کہ قولِ اول[1]

"مگر وہ ہمیشہ کا چور نہیں اور چوری کرنا اوس نے کچھ اپنا پیشہ نہیں ٹھہرایا" (الیٰ آخرہٖ)

دلالت دارد بریں کہ اگر گنہگار بتکرار مرتکبِ کردارِ ناسزا وار نشود و برکردہ خود پشیمان و شرمندہ باشد[3] در حقِ او شفاعت بالاذن تواند شد حال آنکہ اگر گنہگار بتکرار مرتکبِ گناہ شود و برکردۂ خود پشیمان و شرمندہ نباشد و دزدی را پیشہ و ہماں کار ہمیشہ اختیار کند تاہم از روئے آیات و احادیث در حقِ او شفاعت تواند شد، چہ از تکرارِ گناہ شرک و کفر کہ سببِ حرمان از شفاعت است لازم نمی آید و مومن مرتکبِ کبائر گو توبہ نکردہ پشیمان و نادم نشدہ باشد، مستحقِ شفاعت است، آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم ارشاد فرمودہ اند:

شَفَاعَتِیْ لِاَهْلِ الْكَبَآئِرِ مِنْ اُمَّتِیْ

و نیز ارشاد کردہ اند:

اَتَرَوْنَهَا لِلْمُتَّقِیْنَ وَلٰكِنَّهَا لِلْمُذْنِبِیْنَ الْخَطَّآئِیْنَ۔

"آیا می پندارید شما کہ شفاعتِ من برائے پرہیزگاران است لیکن بدرستی شفاعتِ من برائے گناہگاراں و بسیار خطا کنندگان است"

و اگر گنہگار برکردہ خود پشیماں و شرمندہ بودہ[4] بتکرار مرتکبِ گناہ نشدہ آں را تائب است کہ توبہ عبارت است از ندامت بر گناہ اما[5] مع عزم عدم العود الیہ کما

---

[1] در اصل نسخہ "او" × [2] و × (اصل نسخہ) [3] باشد (تا) و شرمندہ × (ذ) [4] (پ)

[5] اما مع العزم علی الترک (پ)

بعضے گفتہ اند یا بدونِ این شرط چنانکہ رائے دیگران است

وَالتَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَّا ذَنْبَ لَهٗ

پس آں گنہگار رستگار است و را بشفاعت چہ علاقہ و چہ کار۔

یازدہم آنکہ قولِ او

" اور بادشاہ سے بھاگ کر کسی امیر اور وزیر کی پناہ

نہیں ڈھونڈتا "

عجب کلمہ ابلہ[1] فریب است کہ ایں قائل نفی توسّل و استشفاع کہ نزد جمیع اہلِ ایمان بنصِ صریح ثابت است منظور داشتہ آنرا بہ پیرایۂ ناداں فریب بیان نمودہ است حالا برائے توضیح ایں تلبیس و تفضیح ایں تدلیس باید شنید کہ اگر مقصودِ ایں قائل این[2] است کہ مجرم پیش کدام وزیر و امیر بدیں وجہ پناہ نمی جوید کہ کدام امیر و وزیر را مقابل و ہمسر داند و اعتقاد کند کہ اگر بادشاہ را ایذا رسانی بمن قطعاً منظور خواہد بود کسے از وزرا و امرا[3] مدافعت و مزاحمتِ آں تواند نمود، نفیِ التجا بایں معنی صحیح است لیکن ازیں نفی توسل و استشفاع کہ منظور قائل افتادہ است ثابت نمی شود۔

وقولِ وے :

" اور رات دن اسی کا منہ دیکھ رہا ہے کہ دیکھیے[4] میرے حق میں کیا

حکم فرما دے "

راست نمی آید چہ منطوقِ ایں قول نفیِ توسل و استشفاع می کند۔

"وپیش کسے پناہ نمی برد" ایں کلام باطل و مخالفِ نص است چہ سابق در احادیث شفاعت مذکور شد کہ مومنین بلکہ اولین و آخرین اجمعین در عرصۂ محشر سراسیمہ و مضطر شدہ

---

[1] ابلہ × (پ) [2] ایں × (ذ) [3] یا امراء (پ) [4] دیکھے (ذ)

شفیع خواہند و وسیلہ جویند و اول نزد حضرتِ آدم علیہ السلام و باز نزد دیگر رسلِ عظام برائے استشفاع انام[1]، جہتِ آمرزش ذنوب و آثام روند و آخر کار بحضرتِ سید الابرار صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم پناہ برند و التجا نمایند و آنحضرت تکفلِ شفاعتِ ایشاں فرمایند۔

و ایں قائل را غرض دیگر بخاطر مرکوز و درین کلام مرموز است و آں نفیِ استحقاقِ شفاعت از کسانیکہ بتوسل و استشفاع قائل و معتقد بمد خلیتِ شفعاء و وسائل اند، پس ہیچ کلمات جاہل فریب عوام و سوقیہ را بدامِ خود می کشد و گمراہ می نماید و الغائے توسط و شفاعتِ آنحضرت سرورِ کائنات و دیگر انبیاء علیہم الصلوات والسلام و اولیاء را در نظرِ ایشاں می آراید۔

دوازدہم قولِ او :

"مگر آئینِ بادشاہت کا خیال کر کر الخ"

چہ کلمۂ گران است در ہیچ مقام از زبانش بر می آید، سبحان اللہ! شانِ او سبحانہ اجل و برتر است کہ بپاسِ حفظِ سررشتۂ آئین، باوجود رحم آوردن بر مجرم، از ودر گزر کردن نتواند، سبحان اللہ رب العرش عما یصفون لا یسئل عما یفعل وہم یسئلون۔

و کتابِ مبین و احادیثِ سید المرسلین کہ اصولِ آئین شرع متین اند، اعتقاد

اِنَّ اللّٰہَ یَغْفِرُ الذُّنُوْبَ جَمِیْعًا

تلقین و فیضانِ رحم و آمرزشِ بیکرانہ از بارگاہِ ایزدِ یگانہ، بے حیلہ و بہانہ تبیین می فرماید باید دید کہ ایں علامۂ زماں چیساں بے باکانہ[2]، پیرایۂ کور کورانہ می رود، نہ خود تامل می کند و نہ کسے از ہواخواہانِ او بریں پیرایہ روئے آگاہی می شود۔

سیزدہم قولِ او :

---

[1] انام × (ذ) [2] بیگانہ (ذ)

Marfat.com

"اونس امیر نے اوس چور کی الخ"

کلامِ مزخرف برائے فریبِ جاہلان است، لبسامی شود کہ کدام امیر، ذی قدرِ خطیر کہ دربارگاہِ بادشاہ منزلت وجاہ دارد واورا از بارگاہِ خسروی وپیش گاہِ سلطانی بہ سبب تقرب ووجاہت ومحبوبیت ونباہت، اذنِ سرکردن سخن درآمرزش خواستن و سخن اورا بارواعتبار ودرخواستِ اورا درجہ خود باجابت ونپذفتن می باشد براہلِ جریمہ کہ بادشاہ جزائے آں بعقاب لازم نگرفتہ باشد، رحم کردہ ولطف آوردہ بسببِ توسل ونسبت بخود یا نظر بر ناچاری وحال اضطراری اوبرائے اوشفاعت خواہ بحضور بادشاہ می شود وشفاعتِ او بدرجۂ اجابت ومسئول بہ پایۂ قبول می رسد و ازیں لازم نمی آید کہ آں امیر پلہ کشِ اہلِ جرائم واز فرمان بادشاہ سرکش وآں را مدافع و مزاحم وبا بادشاہ مساہم ومقاوم باشد ونیز لازم نیست کہ آں امیر عالی مقدار از سفارشِ آں گنہگار تہانگی دزدانِ بدکردار قرار دادہ شود۔

آرے اگر ایں چنیں باشد کہ کسے دزدی را جرم نہ پندارد ودزد را مجرم نہ انگارد وبرائے پلہ کشی دزد، شور وشر بردارد وبہ عصیانِ بادشاہ ہمت برگمارد، آں[1] کس خود مجرم وگنہگار وتہانگی دزدانِ بدکردار است[2] اما اورا شفیع نتواں گفت مگر براصطلاحِ ایں قائل کہ در بابِ عقائدِ دین اصطلاح آفرین است وہمچو اصطلاح آفرینے امیدوار ہزاراں آفریں۔

چہاردہم قولِ او

"سوا اللہ کی جناب میں اس قسم کی شفاعت ہو سکتی ہے" (تا آخر)

قولِ باطل بالیقین ومخالفِ اصولِ دین از کتابِ متین واحادیثِ سید المرسلین واجماعِ

---

[1] وآں کس (اصل نسخہ) [2] است × (ذ)

مسلمین و مخالفتِ عقلِ رزین، صواب گزین است۔

اما الکتاب فقولہ تعالیٰ :

یَوْمَئِذٍ لَّا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ اِلَّا مَنْ اَذِنَ لَهُ الرَّحْمٰنُ وَ رَضِیَ لَهٗ قَوْلًا ۔

ازیں آیتِ کریمہ ثابت است کہ شفاعت نافع است برائے کسے کہ او سبحانہ برائے شفاعتِ آں کس اذن دادہ و اجازت بخشیدہ و از و گفتارے یعنی کلمۂ شہادت پسندیدہ است و بر قول و اعتقاد ایں قائل شفاعت را در نجاتِ کسے دخل و سبب[1] نیست بلکہ شفاعت نزدِ او بعد رحم آوردن او سبحانہ متحقق می شود و او سبحانہ بہ محض رحمتِ خود بلا مداخلت شفاعت، ہمہ گناہ می آمرزد، پس شفاعت بدانست ایں قائل بے نفع و لاطائل است، پس شفاعتِ ہیچ شافع سودمند و نافع نیست، نفعِ شفاعت در صورتے متصور می شود کہ شفاعت سببِ[2] رحم آوردن و آمرزش کردنِ او سبحانہ باشد۔

وقولہ تعالیٰ :

وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهٗۤ اِلَّا لِمَنْ[3] اَذِنَ لَهٗ

چہ از روئے ایں آیتِ کریمہ نیز نافع بودن شفاعتِ کسے کہ رتبۂ عرضِ سخن بحضورِ جنابِ ایزدی دارد برائے کسے کہ از آمرزش خواستن برائے وے منہی وارد نشدہ ثابت شدہ است عَلیٰ رَغْمِ اَنْفِ الْقَائِلِ۔

وقولہ تعالیٰ :

وَلَوْ اَنَّهُمْ اِذْ ظَّلَمُوْۤا اَنْفُسَهُمْ جَآءُوْكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللّٰهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُوْلُ لَوَجَدُوا اللّٰهَ تَوَّابًا

---

[1] نسبت (ذ) [2] بسبب (اصل نسخہ) [3] مَن (ذ)

Marfat.com

تَعَالٰی۔

اوسبحانہ توبہ پذیرفتن ورحم آوردن را برآمرزش خواستن آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مرتب[1] ومعلق فرمودہ واگر آمرزش خواستن وشفاعت کردن آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سبب[2] رحم فرمائی اوسبحانہ نباشد[3] ایں تعلیق[4] وترتیب ہیچ معنی ندارد، والعیاذ باللہ تعالےٰ من ذٰلک۔

وقولہ سبحٰنہ :

سَلَامٌ لَّکَ مِنْ اَصْحٰبِ الْیَمِیْنِ

حضرتِ امام جعفر صادق رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرمودہ است :

اِنَّمَا وَقَعَتْ سَلَامَتُھُمْ مِنْ اَجْلِ کَرَامَۃِ مُحَمَّدٍ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم۔

یعنی نیست سلامتیٔ ایشاں[5] مگر از جہتِ کرامتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم کہ رحمت است برائے تمام جہانیاں "

وَاما الاحادیث فقولہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم :

فَیَقُوْلُ اللّٰہُ تَبَارَکَ وَتَعَالٰی مَا تُرِیْدُ اَنْ اَصْنَعَ بِاُمَّتِکَ۔

ازروئے ایں حدیث ثابت است کہ خدائے تبارک وتعالےٰ اِرضاءِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم خواستہ خواہد فرمود چہ خواہی آنکہ بکنم بامتِ تو، پس آنچہ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم در شفاعتِ ایشاں عرض خواہد کرد، پذیرا خواہد فرمود

---

[1] مرتب (ز) صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم × (ذ) [2] بسبب (اصل نسخہ) [3] باشد (پ) [4] تطبیق (ذ) [5] مگر بسبب تو بدرستی واقع نشدہ سلامتیٔ ایشاں مگر از جہت (پ)

Marfat.com

پس شفاعتِ آنحضرت، سبب نجاتِ گنہگاراں و رستگاریٔ گرفتاراں خواہد شد۔

وقولہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم :

فَمِنْهُمْ مَّنْ يَّدْخُلُ الْجَنَّةَ بِرَحْمَةِ اللّٰهِ

وَمِنْهُمْ مَّنْ يَّدْخُلُ الْجَنَّةَ بِشَفَاعَتِيْ۔

ایں نص صریح است بریں کہ بعض کساں محض برحمتِ الٰہی و بعض کساں بسبب شفاعتِ آنحضرت، داخلِ بہشت شوند، پس کدام مدعیٔ اسلام تکذیبِ کلام آں اصدق الانام علیہ الصلوٰۃ والسلام تواند کرد؟

وقولہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فی حدیث الشفاعۃ :

فَيَقُوْلُوْنَ اَلَا تَنْظُرُوْنَ مَنْ يَّشْفَعُ لَكُمْ (الیٰ آخر الحدیث)

از روئے ایں حدیث ثابت است کہ در عرصاتِ محشر، بجز وسیلہ جستن و شفیع خواستن چارہ و بے التجاء و پناہ آوردن بحضرت سید الشفعاء گذارہ نخواہد بود پس آنچہ ایں قائل از نفی ذرائع و وسائل گمان بردہ، انکارِ نصِ صریح و حدیث صحیح کردہ مگر شاید او و پیروانِ او بدانستِ خویش داخلِ نص :

يَجْمَعُ اللّٰهُ الْاَوَّلِيْنَ وَالْاٰخِرِيْنَ

نخواہند بود، العیاذ باللہ تعالیٰ من ذلک۔

ومن ذٰلک قولہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم :

لَيَدْخُلَنَّ بِشَفَاعَةِ عُثْمَانَ سَبْعُوْنَ اَلْفًا كُلُّهُمْ

اِسْتَوْجَبُوا النَّارَ، اَلْجَنَّةَ بِغَيْرِ حِسَابٍ :

سلہ من × (ذ) ۲ہ الاینظرون (اصل) ۳ہ محشر × (ذ) ۴ہ آنچہ در (ذ) ۵ہ و × (ذ)

یعنی برآئینہ بتحقیق خواہند درآمد بسببِ شفاعتِ عثمان ہفتاد ہزار کس کہ ہمگی ایشاں سزاوارِ دوزخ شدہ اند، در بہشت بے حساب۔

و دیگر آثار بسیار و احادیث بے شمار کہ نیذے ازاں سابق مذکور[1] شد، برائے ابطالِ ایں مقال کافی و برائے اسقامِ افہام ضعفاء الاسلام شافی است۔

اما اجماعِ مسلمین پس باید شنید کہ ہمہ اہلِ اسلام قائل اند باین کہ شفاعت لغو و بیکار نیست، اختلاف این است کہ اہلِ سنت و جماعت و دیگر فرقِ اسلامیہ سوائے معتزلہ وَمَن یَّحذُو حَذوَہُم شفاعت را[2] سببِ نجات از جزائے سیئات ہم می دانند و معتزلہ و پیروانِ ایشاں شفاعت سبب رفعِ درجات می پندارند و از بودنِ آں سببِ حطِّ[3] سیئات انکار دارند، ایں[4] قائل برخلاف ہمہ اہلِ اسلام شفاعت را بے دخل و بے کار می داند و صرف بودنِ آں بعد رحم و عفوِ الٰہی در ظاہر و بنام بر زبان می راند و اعتقاد دارد کہ در حقیقت شفاعت متحقق نیست چنانکہ سابق مذکور شد، مع ہذا کلہ[5] سابق گذشتہ است کہ شفاعت کسے برائے کسے و دعائے کسے برائے کسے در حقیقت واحد است. پس شفاعت را بے دخل و بیکار دانستن دعائے کسے را برائے کسے بے دخل و بیکار انگاشتن است و ایں خود خلافِ کتاب و سنت و اجماع است۔

اما عقلِ رزین صواب گزین پس سابق گزشت کہ شفاعت ہمان است کہ انزے داشتہ باشد و آنچہ ایں قائل گمان بردہ غلط نمائی و تلبیس و حیلہ جوئی و تدلیس است، پس بر حال پر اختلالِ[6] ایں معنوی جہال، مضمونِ ہدایت مقرون :

وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيٰطِيْنَ الْاِنْسِ
وَالْجِنِّ يُوْحِيْ بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُوْرًا۔

---

[1] مذکور (د) [2] را × (د) [3] حبط (د) [4] ابل (ذ) [5] کلہ (اصل) [6] پرضلال و اضلال (ذ)

Marfat.com

راست می آید و آنچه او سبحانه و رسولِ مقبول در خیرِ کلام و حدیثِ صدق نظام بآن اختیار فرموده اند از مکمنِ غیب به مشهدِ ظهور جلوه می نماید :

اَعَاذَنَا اللّٰهُ سُبْحَانَهٗ بِحَوْلِهٖ وَاَيَّدَهٗ مِنَ الشَّيْطٰنِ وَكَيْدِهٖ وَاَنْقَذَنَا مِنْ حَبَآئِلِهٖ وَقَيْدِهٖ بِحُرْمَةِ حَبِيْبِهِ الْوَجِيْهِ الْمُبِيْنِ وَرَسُوْلِهِ الْكَرِيْمِ الْاَمِيْنِ الشَّفِيْعِ لِلْمُذْنِبِيْنَ وَاٰلِهِ الْخِيَرَةِ[1] الْمَيَامِيْنِ وَاَصْحَابِهِ السَّابِقِيْنَ الْاَوَّلِيْنَ وَاَصْحَابِ الْيَمِيْنِ، اٰمِيْنَ يَا رَبَّ الْعٰلَمِيْنَ۔

---

[1] بخشید (ذ) [2] الغیر المیامین (اصل)

Marfat.com

المقام الثّانی

در بیانِ بطلانِ کلمۂ لاطائل کہ از زبانِ ایں قائل در شانِ حضرتِ
سید الآخرین والاوّلین برآمدہ،

یعنی قولِ او :

" اس شہنشاہ کی تو یہ شان ہے کہ ایک آن میں ایک حکمِ کن سے چاہے
تو کروڑوں نبی و ولی و جن و فرشتے، جبرئیل اور محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم
کے برابر پیدا کر ڈالے "

یعنی شانِ آں شاہنشاہ این است کہ در یک آن از یک حرفِ کن چو خواہد کروڑہا[1]
نبی و ولی و جن و فرشتہ برابر حضرت جبرئیل و حضرت سید الانام علیہما الصلوٰۃ والسلام پیدا
کردہ بوقوع آرد۔

باید دانست کہ ایں کلامِ ناتمام کاذب و دروغ و گزافِ بے فروغ است
اول باید دانست[2] کہ مرادِ ایں قائل از برابر آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مشارک آنحضرت
صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم در حقیقتِ انسانی فقط نیست چہ در ہر زمان صدہا انسان بقدرتِ
کاملہ و مشیتِ شاملہ حضرتِ باری جل شانہ بوجود می آیند و ہزارہا ایشاں امروز بر روئے

---

[1] کہ در ہا (ذ) [2] دانست × (اصل)

Marfat.com

زمین موجود اند، این معنی کہ شانِ او این است چو خواہد کہ صد ہا انسان در یک آن بیک حرف کن پیدا کردہ بوقوع آرد، از بیان وابراز مستغنی و بے نیاز است و با سباق و سیاق من ... ت و از طباق ندارد بلکہ مرادِ این قائل ازاں فرد لیست کہ مشارکِ آنجناب باشد ... ت و جمیع اصنافِ اوصافِ کمال کہ در ذاتِ قدسی صفات آں سرورِ کائنات مفخرِ ممکنات علیہ ازکی الصلوات موجود بودہ اند۔

حالا باید شنید کہ کلامِ این قائل کاذب و باطل است بوجہین :

الوجہ الاول : پوشیدہ نیست بر کسے کہ زبانِ ریختہ اردو می فہمد کہ درمیانِ گفتۂ کسے کہ گوید " فلاں کس فلاں کار چاہے تو کر سکے "، و گفتۂ[1] کسے کہ گوید " فلاں شخص فلاں کار چاہے تو کر ڈالے "، فرقے است[2] چہ مدلولِ کلامِ اول صحتِ تعلقِ توان و قدرتِ آں شخص است بآں کار و مدلولِ ثانی صحتِ تعلق[3] تکوینِ آں شخص بآں کار است زیرا کہ معنیٔ " کر ڈالنا " ایقاعِ فعل و بوجود آوردن است نہ قدرت و توان[4] بر آں[5]، چہ ترجمۂ قدرت و توان بر فعل در زبانِ اردو " کر سکنا " است نہ " کر ڈالنا "۔

و ہمچناں[6] درمیانِ گفتۂ کسے کہ گوید " فلاں شخص فلاں کار "، " چاہتا تو کر ڈالنا " و گفتۂ کسے کہ گوید فلاں شخص فلاں کار " چاہے تو کر سکے " یا " چاہے تو کر ڈالے " فرق بسیار است، چہ مدلولِ گفتۂ اول این است کہ فلاں کس اگر بدو امر می خواست فلاں کار می توانست کرد یا بوقوع می آورد و حالا بسببِ کدام[7] مانع آں را بوقوع نمی تواند آورد، و مدلول گفتۂ ثانی این است کہ فلاں کس اگر خواہد اکنوں فی الحال فلاں کار می تواند کرد یا بوقوع آرد۔

---

[1] و گفت (ذ) [2] است × (ذ) [3] تعلق × (ذ) [4] و × (ذ) [5] بردن (پ) [6] و ہمچنیں (پ)
[7] کدام مانع آنرا × (پ)

Marfat.com

مثلاً اگر کدام اُمّی[1] گوید کہ " چاہوں تو ایک گھڑی میں ایک جزو کتاب کا لکھ ڈالوں" سامع کہ زبانِ اردو[2] دانی فہمد تکذیبِ او خواہد کرد زیرا کہ مدلولِ ایں کلام صحتِ تعلقِ تکوین بکتابت[3] فی الحال است و مدارِ آں بر قوتِ قریبۂ وجودِ کتابت[4] او است و در اُمّی قوتِ قریبۂ وجودِ کتابت بالفعل نیست و اگر اُمّی گوید کہ " چاہوں تو ایک گھڑی میں ایک جزو کتاب کا لکھ سکوں" سامع زبان دان[5] تکذیبِ او نمی تواند کرد زیرا کہ آں اُمّی اگر خواہد کتابت بیاموزد و جزو کتاب در ساعت بنویسد[6] و مدارِ آں بر امکانِ کتابت است گو بقوتِ بعیدہ باشد و اگر کدام اُمّی کہ در حقِ او کدام مانع دائمی از آموختنِ کتابت موجود است گوید کہ " چاہوں تو کتاب لکھ ڈالوں" یا "لکھ سکوں" سامع زبان فہم تکذیبش خواہد کرد چہ با وجود مانع دائمی از آموختنِ کتابت بوقوع آوردن کتابت بالفعل در تحت اختیارِ[7] آں اُمّی نیست و اگر گوید کہ " چاہتا تو کتاب لکھ ڈالتا یا لکھ سکتا" سامع زبان آشنا او را تکذیب نمی تواند کرد، چہ معنیٔ کلامش این است اگر بدو[8] حال پیش از حدوثِ مانعِ دائمی می خواستم کتابت آموختم و کتاب می نوشتم یا می توانستم آں را نوشت، این معنی راست است و وجودِ مانعِ دائمی ایں کلام را از راستی مانع نیست۔

واضح باد کہ ایں امثلہ برائے تفہیم معانی و مدلولاتِ ایں کلمات آوردہ شدند تا کسے گمان نبرد کہ دریں جا ذکرِ قدرت و تکوینِ حضرتِ رب العالمین است و او تعالےٰ از نظرِ[9] امثال برتر است و متعال زیرا کہ مقصود تنظیر نیست، مقصود تبیین مدلولاتِ ایں کلمات است۔

بالجملہ اگر مدلولِ کلام صحتِ تعلقِ قدرت یا تکوین بکدام کار در بدۂ[10] دوام باشد

---

[1] آدی (پ) [2] اردو × (ذ) [3] بکتاب (پ) [4] کتاب (پ) [5] زبانِ اردو (ذ) [6] نمی نویسد (پ) [7] اختیار × (پ) [8] خود (پ) [9] نظر (پ) [10] باشد (تا) بدوام × (پ)

Marfat.com

امکانِ آں کار در بدوِ امر ضرور است واگر[1] مدلولِ کلام صحتِ تعلقِ قدرت یا تکوین بکدام کار فی الحال باشد امکان[2] آں کار فی الحال ضرور است و مراد از امکان، امکانِ وقوعی بحسب نفس الامر است چہ در متفاہمِ عرفِ عام ہمیں متبادر[3] می شود مثلاً اگر کسے گوید فلاں گدا فلاں بادشاہ را ازیں زنداں تواند فرستاد معنیٔ متبادر آں امکانِ وقوعی فرستادنِ آں گدا مر بادشاہ را در زنداں در متفاہمِ عرف خواہد بود و برائے ہمیں اہلِ عرف آں قائل را یاوہ سرا و بیہودہ گو خواہند دانست و اگر قائل تاویل خواہد کرد باین کہ مرادِ من امکانِ ذاتی بالنظر الی نفس الذات است و حصولِ تسلط و استیلا بر بادشاہ مر گدا را بنظرِ نفسِ حقیقتِ انسانی ممکن است کسے این تاویل نخواہد پذیرفت چہ امکانِ ذاتی در متفاہمِ عرف ہرگز متبادر نمی شود و[4] بفہم کسے نمی آید و معنیٔ متبادر کارِ خود می کند و تاویلِ آں برائے تلافیٔ آں کافی نمی باشد۔

بعد ایں تمہید باید شنید کہ مدلولِ کلامِ ایں قائل صحتِ تعلقِ تکوین است بکرورہا کساں کہ برابر حضرت سید الکائنات در جمیع کمالات باشند و ہر کہ بہرہ از زبانِ ریختہ دارد و دارد و لعبِ[5] بے جا را بر کنار گزارد در تبادرِ ایں معنی ازاں عبارت شک نمی آرد حال آنکہ صحتِ تعلقِ تکوین بوجودِ یک کس ہم کہ باذاتِ ستودہ صفاتِ آں سرورِ کائنات در جمیعِ اوصاف و کمالات برابری و مساوات داشتہ باشد باطل است زیرا کہ وجودِ یک کس[6] ہم کہ چنیں باشد مستلزمِ کذبِ نصِ قرآنی است و کذبِ او سبحانہ مستحیل بالذات است و آنچہ مستلزمِ مستحیل بالذات باشد تعلقِ تکوین بآں صحیح نیست۔

و نظمِ قیاس[7] این است کہ وجودِ برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم در کمالات مستلزمِ محال بالذات است و ہر چہ مستلزمِ محال بالذات است تعلقِ تکوین بآں صحیح

---

[1] واگر (تا) ضرور ... است ۷ (ذ) [2] انکار (پ) [3] تبادر (ذ) [4] و × (ذ) [5] لغت (پ) [6] بیک (پ)

نیست یا گفتہ شود واگر صحیح بود بے تعلقِ تکوین بوجود برابر آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در کمالات کذب او سبحانہ صحیح بود بے لیکن تالی باطل است ہمچناں مقدم۔

اما بیانِ این کہ وجود کسے کہ برابر آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم باشد مستلزم کذبِ او سبحانہ است این است کہ برابر آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والتحیۃ سوائے نبی[علہ] نمی تواند شد و وجود نبی بعد آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والتحیۃ مستلزم کذبِ نصِ قرآنی کہ بودنِ آنحضرت خاتمِ جمیع انبیاء بہ نصِ قرآنی ثابت است،

قال اللہ سبحٰنہ :

مَا كَانَ مُحَمَّدٌ اَبَآ اَحَدٍ مِّنْ رِّجَالِكُمْ وَلٰكِنْ رَّسُوْلَ اللّٰهِ وَخَاتَمَ النَّبِيّٖنَ۔

پس اگر برابر آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم تحت صحتِ تکوین داخل باشد کذبِ این[لہ] نص صریح، صحیح گردد والعیاذ باللہ تعالےٰ من ذٰلک۔

واما بیانِ اینکہ کذبِ او[لہ] سبحانہ مستحیل[لہ] بالذات است، این است کہ کذب صفتِ نقص و عیب است و اتصافِ او سبحانہ بصفاتِ[لہ] نقص و عیب محال بالذات است۔

و آنچہ این قائل در بعض رسائل نوشتہ کہ کذبِ او سبحانہ و اتصافِ او بایں نقیصہ محال بالذات نیست[لہ] چہ عقد قضیہ غیر مطابقہ للواقع و القائے آں بر ملائکہ و انبیاء خارج از قدرتِ الٰہیہ نیست والا لازم آید قدرتِ انسانی زیادہ از قدرتِ ربانی باشد چہ عقد قضیہ غیر مطابقہ للواقع و القائے آں بر مخاطبین در قدرتِ اکثر افرادِ انسان است، آرے کذبِ مذکور منافی حکمت است پس ممتنع بالغیر است ولہٰذا عدمِ کذب را از کمالات حضرتِ حق می شمارند و او را جل شانہ بآں مدح می کنند بخلاف اخرس و جماد کہ ایشاں را کسے بعدمِ کذب

[علہ] نبی × (پ)

[لہ] نص این (اصل) [لہ] او × (ذ) [لہ] مستحیل (تا) او سبحانہ × (ذ) [لہ] از صفات (ذ) [لہ] است (پ)

مدح نمی کند و پُر ظاہر است کہ صفتِ[1] کمال ہمین است کہ شخصے[2] کہ قدرت بر تکلم بکلامِ[3] کاذب می دارد بنا بر اعانتِ مصلحت و مقتضائے حکمت و تنزہ از تلوث بکذب، کلامِ[4] کذب نمی نماید، ہماں شخص ممدوح می گردد بسبب عدمِ[5] عیبِ کذب و اتصاف بکمالِ صدق۔

بخلاف کسے کہ لسانِ او ماؤف شدہ باشد کہ عقد قضیہ غیر مطابقہ نمی تواند کرد یا شخصے کہ ہر گاہ کہ کلامِ صادق می گوید کلام از وصادر[6] می گردد و ہر گاہ کہ ارادۂ تکلم بکلامِ کاذب می نماید آوازِ او بند می گردد یا زبانِ او ماؤف[7] می شود یا کسے دہنِ او را بند می نماید[8] یا حلقوم او را خفہ می کند و یا کسیکہ چندیں قضایائے صادقہ را یاد گرفتہ است و اصلا بر ترکیب قضایائے دیگر قدرت ندارد و بنا بر علیہ کلامِ کاذب از وصادر نمی گردد، ایں اشخاص مذکورین نزد عقلا قابلِ مدح نیستند، بالجملہ عدمِ تکلم بکلامِ کاذب ترفعاً عن عیب الکذب و تنزہاً عن التلوث بہ، از صفاتِ مدح است و بنا بر عجز از تکلم بکلامِ کاذب ہیچگونہ از صفاتِ مدح نیست یا مدح[9] بآں بسیار آوردن است از مدح بادل، انتہی کلامہٗ۔

سبحان اللہ[10] و تعالیٰ عما یقولہ الظالمون علوا کبیرا ایں چہ عقیدت است[11] کہ از زبانِ ایں قائل تراوش کرد و ایں چہ کلامِ ضلالت التیام است کہ بے باکانہ[12] از نوکِ خامہ اش ریخت، چہ ایں قائل اعتراف دارد بایں کہ کذب نقص و عیب است و بایں اعتراف قائل می شود بایں کہ اتصافِ او سبحانہ بکذب ممکن است، پس ایں صریح اعتراف است بامکانِ ناقص و معیوب بودنِ او سبحانہ و تعالیٰ عما یصفون، حالا شکایت از کلماتِ استخفاف و ازدراء کہ از و نسبت بحضرتِ سید الوریٰ و دیگر حضراتِ ملائکہ و انبیاء و اولیاء بمقتضائے[13]

---

[1] صفات (اصل) [2] کہ × (ذ) [3] بکلام (تا) بکذب × (ذ) [4] بکلام (ذ) [5] عدم × (اصل) [6] نمی (ذ) [7] آں (پ) [8] نمی (پ) [9] نماید (ذ) [10] یا آں بسیار (ذ) [11] اللہ (ذ) [12] است × (پ) [13] بے تابانہ (پ) [14] او (پ)

Marfat.com

قبح سریرت سرزدہ باقی نیست چہ اعتقادِ او نسبت بہ جنابِ خالق ابرایچنین است تا بحال برایا چہ رسد۔

واستدلالِ او بایں کہ عقدِ قضیہ غیر مطابقہ للواقع والقائے آں بر ملائکہ وانبیاء خارج از قدرتِ الٰہیہ نیست، در عجب می افگند چہ کذب عبارت از عقد قضیہ[1] غیر مطابقہ للواقع و القائے آں بر مخاطب علی الاطلاق نیست۔ او سبحانہ وتعالےٰ در اکثر مقام از کلام معجز نظام حکایۃً عن الانام قضایا کاذبہ مذکور فرمودہ بلکہ معنیٔ کذبِ قائل اخبارش بقضیۂ غیر مطابقہ للواقع است وآں خود صفتِ عیب ونقص است وقول بامکانِ اتصافِ او سبحانہ بعیوب[2] ونقصان از شانِ اہلِ ایمان برکراں وتلفظ بایں[3] چنیں کلام برالسنہ وسماعتِ آں بر مسامع اہلِ اسلام بہ غایت گران است، آرے اینہا بکسے تواں گفت کہ بایماں سروکارے داشتہ باشد۔

وقول او

"والّا لازم آید کہ قدرتِ انسانی زیادہ تر از قدرتِ ربانی باشد"

تعجب بر تعجب می افزاید ودقیقہ رسی وقوتِ حدسی قائل را در انظارِ نظار جلوہ گر می نماید، سبحان اللہ وتعالےٰ عما یصفون۔ ظاہر است کہ از ارتکابِ فواحشِ فظیعہ[4] وقبائح شنیعہ کہ اتصافِ او تعالیٰ عقلاً وسمعاً[5] وضرورۃً وشرعاً از ممتنعاتِ ذاتیہ ومستحیلاتِ عقلیہ است تحت قدرتِ انسانی داخل است[6] وتحت قدرتِ ربانی داخل نیست فعلیٰ زعمہ لازم آید کہ قدرتِ انسانی از قدرتِ ربانی زائد باشد، العیاذ باللہ تعالیٰ۔

وحلِ شبہ این است کہ قدرت بر اتصاف بعیوب ونقائص وارتکابِ قبائح وفواحش خود عیب ونقص است واو سبحانہ از جمیع نقائص ومعائب وقبائح وفواحش منزہ ومتعالی است وقدرتِ کاملہ کہ از اوصافِ او سبحانہ است[7] آں قدرت بر ایجادِ جمیع

---

[1] تفسیر ۷ (ذ) [2] بعیب × (ذ) [3] ہمچنیں (ذ) [4] نظیر × (ذ) [5] ممنا × (ذ) [6/7] است ۷ (ذ)

ممکنات است[1]۔

گویا قدرتِ مطلق دو قسم است :

یکے قدرتِ کاملہ کہ از اوصافِ مختصۂ حضرتِ باری جل شانہ است،

دوئمی قدرتِ ناقصہ کہ از اوصافِ مخلوقات است،

وقدرتِ ثانیہ نسبت بہ قدرتِ اولیٰ بمراتبِ غیر متناہیہ ناقص است پس از وجودِ قدرتِ ثانیہ در انسان وعدمِ امکانِ آں در ذاتِ ایزدی عز وجل زیادتِ قدرتِ انسانی بر قدرتِ ربانی لازم نمی آید۔ شاید معنیٔ لفظِ زیادت بخیالِ شریف نگذشت، زیادتِ شے بر شے آں را گویند کہ شے اول مشتمل باشد بر شے ثانی وجزء آں، نخست می بائیست کہ اشتمالِ قدرتِ انسانی بر قدرتِ ربانی باثبات می رسانید، بعد ازاں بیان می کرد کہ قدرتِ انسانی مشتمل است بر چیزے کہ علاوہ قدرتِ ربانی است آں گاہ می توانست گفت کہ زیادتِ قدرتِ انسانی بر قدرتِ ربانی لازم می آید۔ سبحان اللہ! بایں مبلغِ علم وبایں مقدارِ فہم دخل در معقولات چہ ضرور است، ازیں جا است کہ گفتہ اند

مَنْ اَرَادَ اَنْ یَتَکَلَّمَ بِالْحِکْمَۃِ فَلْیُحَدِّثْ لِنَفْسِہٖ فِطْرَۃً اُخْرٰی۔

وآنچہ گمان بردہ کہ عدمِ کذب را بر لے ہمیں در مدائحِ الٰہی می شمارند کہ او سبحانہ باوجود قدرت بر کذب، تکلم بکلامِ کاذب نمی فرماید وآں را بہ[2] عبارتِ مُطنِبہ کثیرۃ الالفاظ قلیلۃ المعنی برائے فریفتن مشتے عوام کالانعام بہ بیان آوردہ از تمویہے بیش نیست چہ سائر تقدیساتِ[3] تنزیہاتِ حضرتِ الٰہیہ از عیوب ونقائص وقبائح وفواحش در محامد ومدائحِ الٰہیہ معدود ودر نصوص در معرضِ[4] ثنا موجود اند حالانکہ اتصافِ او سبحانہ بآں نقائص وفواحش از جملہ

---

[1] است. × (ذ) [2] بہ × (ذ) [3] تقدیسات × (پ) [4] معروض (ذ)

ممتنعاتِ عقلیہ و مستحیلاتِ ذاتیہ است و غایتِ مدحِ شانِ الٰہی ہمیں است کہ اتصافِ او سبحانہ بہ[1] ہیچ عیب و نقیصہ در تجویزِ عقلی ممکن نیست، ہمیں کمال تنزیہ و تقدیس است و تقدس[2] و تنزہِ او سبحانہ را از اتصاف بکذب بسببِ عدمِ امکانِ اتصاف او بعیوب و نقائص عجز نتواں گفت چہ عجز عبارت است از عدم القدرۃ علی ما من شانہ ان یکون مقدورًا و چوں اتصافِ او تعالےٰ بکذب ممتنع بالذات است[3] مقدور نیست پس عدمِ قدرت بر اتصاف بآں عجز نمی تواند بود، حالا در قولِ قائل و بنا بر عجز از تکلم بکلامِ کاذب ہیچگونہ از صفاتِ مدح نیست تامل باید کرد کہ معنیٔ عجز بخیالِ شریف نیامدہ است واللہ مولی الحکمۃ ومولی العصمۃ۔

باید دانست کہ ایں[4] بیان برائے اثباتِ[5] عدمِ صحتِ تعلق تکوین بہ کسے کہ برابر آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در صفاتِ کمال فرض کردہ شود مسوق شدہ است و ایں بیان برائے ابطالِ کلامِ ایں قائل کہ مدلولِ آں صحتِ تعلقِ تکوین[6] بہ ہیچ کس است کافی و از غبار و کدورت صافی است، اما[7] اجرائے ایں بیان برائے نفیِ صحتِ تعلقِ قدرت الٰہیہ بہ[8] ہیچ کس خالی از اختلال[9] نیست، چہ لازم ازیں بیان ایں است کہ برابر آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم در جمیع کمالات ممتنع بالغیر است و لازم نیست کہ ممتنع بالغیر تحتِ قدرتِ الٰہی داخل نباشد تا لازم آید کہ ہیچ کس داخل تحتِ قدرتِ الٰہی نباشد و ہنوز[10] باید دانست کہ ایں گفتگو کہ از ما واقع شد بر سبیلِ تنزل و ماشاۃ مع القائل است والا اصل مذہب ہمان است کہ در وجہِ ثانی مذکور می شود۔

الوجہ الثانی : باید دانست کہ چوں از زبانِ ایں قائل ایں کلمہ بر آمدہ بر عقیدت دلی[11] او در شانِ حضرت سید الاولین والآخرین صلوات اللہ وسلامہ علیہ آگاہی داد در

---

[1] بہ × (ذ) [2] تقدیس (ذ) [3] است × (پ) [4] ایں × (ذ) [5] عدم اثبات (اصل) [6] بہ × (اصل) [7] اما × (ذ) [8] بہ × (اصل) [9] اضلال (پ) [10] شعور (پ) [11] بے ادبی (ذ)

Marfat.com

دلہائے مؤمنین[1] مخلصین در ایمانِ ایں قائل اشتباہ افتاد، ایں قائل از مدلولِ کلامِ خود اغماض وچشم پوشی کردہ برائے[2] آں معنی اختراع آوردہ خواست کہ آنرا بر عمومِ قدرتِ الٰہی محمول[3] وامکانِ ذاتی برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم را برائے آں مفاد و مدلول قرار دہد تا از شناعتے کہ دراں افتادہ است وارہد وازیں[4] وماسبق[5] طریق فرار او بدیں مسدود دایں بنیال وایں احتیال را از اذہانِ اولی الافہام دور و نابود نمودیم، مگر می خواہیم کہ علی سبیل التنزل وجہِ بطلانِ کلامش در آریم وہوسِ تاویلِ ایں اباطیل در دلش باقی نگذاریم۔

حالا باید شنید کہ سابق گذشت کہ مرادِ ایں قائل از برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم فردے است کہ مشارکِ آنحضرت باشد در ماہیت ومساویِ ایشاں در اوصافِ کمال باشد یعنی[6] ہر کمالے کہ در آنحضرت یافتہ شود مثلِ آں دراں فرد ہم موجود باشد کہ مشارکِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در ماہیت ومساویِ ایشاں در اوصافِ کمال باشد یعنی ہر کمالے کہ در آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم یافتہ شود مثلِ آں دراں فرد ہم موجود باشد واگر فردے مشارکِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در ماہیت باشد الا مستجمع اوصاف و کمالاتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم نباشد بلکہ بعضِ کمالات در آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم یافتہ شوند کہ در آں فرد[8] موجود نباشند یا چنیں باشد العیاذ باللہ! کہ آں[9] فرد مستجمع کمالاتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم باشد و دراں بعض کمالات یافتہ شوند کہ دراں حضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم یافتہ نشوند آں فرد برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نیست بلکہ کمتر است یا العیاذ باللہ! فزوں تر۔

---

[1] مؤمنین ۸ (ذ) [2] ورائے (پ) [3] و ۸ (ذ) [4] وازیں ۸ (ذ) [5] سابق (ذ) [6] یعنی ۱۲ کماں باشد، نباید ۱۲ شرف [7] در ۸ (پ) [8] آں دراں (ذ) [9] بآں

حالا دعوٰی می کنیم کہ شخصے[1] کہ برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم در کمالات باشد ممتنع بالذات است و ہر چہ ممتنع بالذات است تحتِ قدرتِ الٰہی داخل نیست پس ثابت شد کہ شخصے کہ[2] برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم در کمالات باشد تحت قدرتِ الٰہی داخل نیست۔

بیانِ کبرٰی این است کہ اگر ہیچک ممتنع بالذات تحتِ قدرتِ الٰہی داخل باشد ممکن ذاتی باشد و لانقلاب[3] من الامتناع الذاتی الی الامکان الذاتی مستحیل بالذات، پس آنچہ ممتنع بالذات است تحتِ قدرتِ الٰہی داخل نمی تواند شد و آنچہ در خواطرِ عامیہ[4] و افہامِ سوقیہ می گذرد و دغدغہ می کند کہ نفی قدرتِ او سبحانہ بر ممتنعاتِ عقلیہ و مستحیلاتِ ذاتیہ مستلزمِ قول بعجزِ او سبحانہ است، العیاذ باللہ من ذلک جہلے بیش[5] نیست، چہ عجز عبارت است[6] از عدم القدرۃ عما من شانہ ان یکون مقدورًا و ممتنعِ ذاتی مقدور نیست پس عدمِ قدرت بر آں مستلزمِ عجزِ او سبحانہ نمی تواند بود۔

مثلاً اگر کسے گوید کہ او سبحانہ بر خلقِ نظیر و شریک خود یا بر خلق اجتماع النقیضین یا ارتفاع النقیضین قادر نیست، نتواں گفت کہ ایں قول بعجز او سبحانہ است و آیاتِ دالہ[7] بر عمومِ قدرتِ او سبحانہ نحو قولہ تعالٰی:

اِنَّ اللّٰہَ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ

و قولہ سبحانہ

وَکَانَ اللّٰہُ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ مُّقْتَدِرًا

الی غیر ذلک، تناول ممتنعاتِ عقلیہ[8] را نیست چہ ممتنع عقلی شے نیست[9] تا در عموم کل شیء

---

[1] شخص (ذ) [2] کہ × (ذ) [3] انقلاب (پ) [4] عامہ (پ) [5] پیش (ذ)
[6] است × (پ) کہ واقعہ (ذ) [7] مثل (پ) [8] نیست × (ذ)

Marfat.com

داخل باشد واگر کسے از نفیِ قدرتِ او سبحانہ بر ممتنعاتِ عقلیہ و مستحیلاتِ ذاتیہ تحاشی کند وایں را
از بابِ اساءتِ ادب نسبت بحضرتِ کبریائے ایزدی جل شانہ وعز مجدہ انگارد ایمان و
توحید را بر کنار گذارد و بہ امکانِ شریکِ او تعالے وعدمِ او سبحانہ و امکانِ اتصافِ او سبحانہ
بہ نقائص و قبائح و تجسم و تمکن و تحیز و غیر ذلک اعتقاد آرد[1] چہ ایں ہم ممتنعاتِ ذاتیہ اند، اگر
مقدور باشد بلا شبہ ممکن باشد، تعالی اللہ عما یصفون۔

پس حق این است کہ او سبحانہ بہ ہر ممکن ذاتی قادر است و ہر چہ ممتنع ذاتی است
بسبب عدمِ صلوحِ وجود، صالحِ مقدوریت[2] نیست، عدمِ شمولِ قدرتِ الٰہی ممتنعات
عقلیہ را از جہتِ قصورِ آنہا از صلوحِ وجود است نہ از جہتِ عجزِ او سبحانہ العیاذ باللہ
تعالے من ذلک۔ آرے[3] اگر کدام بے دین نفیِ قدرتِ الٰہی از ممکنِ ذاتی روا دارد کافر
منکرِ قدرتِ او سبحانہ باشد، نعوذ باللہ من ذلک۔

اما بیان الصغریٰ قلوجہین:

اول اینکہ قضیہ سالبہ کلیہ دائمہ کہ لَا شَیْءَ مِنْ مُمْکِنٍ ذَاتِیٍّ بِمُسَاوٍ لِسَیِّدِنَا مُحَمَّدٍ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فِی الْکَمَالَاتِ دَائِمًا صادق است، پس ضرور است کہ عکسِ آن نیز صادق باشد وہو قولنا لَا شَیْءَ مِنْ مُسَاوٍ لِسَیِّدِنَا مُحَمَّدٍ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فِی الْمُمْکِنَاتِ بِمُمْکِنٍ ذَاتِیٍّ دَائِمًا

اما بیانِ صدقِ اصل این است کہ اگر قولنا لَا شَیْءَ مِنْ ممکن ذاتی بمساوٍ لسیدنا محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فی الکمالات دائماً، صادق نباشد نقیضِ آں صادق باشد ضرورۃ استحالۃ ارتفاعِ النقیضین و نقیضِ آں موجبہ جزئیہ مطلقہ عامہ است وآں قولِ قائل بعض الممکن الذاتی مساوٍ لسیدنا محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فی الکمالات بالفعل ای فی احد الازمنۃ الثلاثۃ

---

[1] دارد (ذ) [2] مقدوریت مقدور (ذ) [3] آرے (تا) من ذلک × (ذ)

Marfat.com

وایں قضیہ موجبہ جزئیہ مطلقہ عامہ کاذب است نزد ہر مسلمان، و ہر گاہ اصل صادق باشد عکس آں یقیناً صادق باشد، پس ثابت شد کہ مساوی آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم در کمالات ممکنِ ذاتی نیست، پس از دو حال خالی نیست یا واجب بالذات باشد، العیاذ باللہ تعالےٰ یا ممتنع بالذات، اول باطل است بالضرورۃ، پس متعین شد کہ ممتنع بالذات است وہو المطلوب۔

وجہِ ثانی این است کہ قول بامکانِ شخصے کہ برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در جمیع کمالات باشد قول بامکانِ اجتماع النقیضین است وہو باطل، اما بطلانِ آں ظاہر است، واما آنکہ[1] قول بامکان شخصے کہ برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در جمیع کمالات باشد قول[2] بامکان اجتماع النقیضین است، پس بیانِ ایں این است کہ اگر فرض کردہ شود کہ شخصے برابرِ آنحضرت در جمیع کمالات باشد از دو حال خالی نیست، یا آں شخص خاتم الانبیاء باشد یا آں شخص خاتم الانبیاء نباشد وعلی التقدیرین برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم نشد، چہ اگر آں شخص خاتم الانبیاء باشد بریں تقدیر آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم خاتم الانبیاء نباشد، العیاذ باللہ تعالےٰ۔

پس دراں شخص کمالے باشد کہ در آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم نباشد وذلک الکمال ختم الانبیاء، پس آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم برابرِ آں شخص نباشد واگر آں شخص خاتم الانبیاء نباشد وآنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم بلاشبہ خاتم الانبیاء ہستند پس در آنحضرت کمالے یافتہ شد کہ در آں شخص بریں تقدیر نیست وہو ختم الانبیاء، پس آں شخص برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم نباشد فعلی التقدیرین یلزم عدم التساوی علی تقدیر تحقق[3]۔

پس بہ تحقیق پیوست کہ وجود شخصے کہ برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در جمیع

---

[1] ایکہ (پ) [2] قول (تا) کمالات باشد × (ز) [3] تحقیق (پ)

Marfat.com

کمالات باشد مستلزم این است کہ آں شخص برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در جمیع کمالات نباشد و بہ ثبوت رسیدہ کہ قول بامکانِ شخصے کہ برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در جمیع کمالات باشد قول بامکان اجتماع النقیضین است و آں محال بالذات است پس وجودِ شخصے کہ برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در جمیع کمالات باشد محال بالذات است یا گفتہ شود کہ وجودِ شخصے کہ برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در جمیع کمالات باشد مستلزمِ عدمِ آں شخص است و ہر چیز وجودِ آں مستلزمِ عدمِ آں باشد محال بالذات است، پس وجودِ شخصے کہ برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در جمیع کمالات باشد محال بالذات است وہو المدعیٰ۔

و برائے اثبات استحالۂ ذاتی وجودِ شخصے کہ برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم در جمیع کمالات باشد، دیگر حجت قاطع و دلیل ساطع است کہ بنا بر آں بر مسئلۂ وحدتِ وجود کہ مختارِ حضراتِ ائمہ کشف و شہود است، بودہ است و اصل مبنیٰ علیہ یعنی توحیدِ وجودی بہ برہانِ عقلی و دلائلِ نقلی ثابت است اِلّا چوں آں مسلک دشوار گذار و فہمِ آں بر عامہ بہ غایت دشوار است، ذکرِ آں دریں جا مناسبِ مقام و ملائمِ مذاق افہام نہ نمود و چوں قائل را کہ رائے رزین و فہمِ سلامت قرین یعنی نظرِ ظاہر بین و عقلِ خطا آگین او متوجہ دقیقہ رسی و باریک بینی بلکہ مجوزِ حق جوئی و صواب گزینی نیست، چند وساوس در گرفتہ اند و در تشخصِ فہم تارگ و پے فرو رفتہ اند، مداوا و علاج و اصلاحِ مزاجِ او ضرورت افتاد۔

پس باید دانست کہ ایں قائل سہ وسوسہ موسومہ بہ سہ دلائل برائے امکانِ

---

۱ پس (تا) محال بالذات است × (پ) ۲ حجتے (اصل) ۳ است × (ذ) ۴ شے (پ) ۵ زرین (ذ) ۶ عقلے (اصل) ۷ دقیق رسی (ذ) ۸ تجویز (ذ) ۹ وده (ذ) ۱۰ شخصے (پ)

Marfat.com

شخص[1] که برابر آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم در کمالات باشد در بعض رسائل آورده است که یکے از آنها عقلی و دو نقلی است۔ باید که هر یک را ذکر کنیم و آن شبهات را از بیخ برکنیم۔

اما دلیل عقلی این است که برابر آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم عبارت است از فرد انسانی که متشارک آنجناب باشد در ماہیت و اوصاف کمال، پس اتصاف باوصاف مذکوره بالنظر الی نفس الذات است[3] و پر ظاہر است که ماہیت آنجناب انسان است و اشتراک ماہیت انسان در الوف الوف افراد ممتنع نیست و اتصاف باوصاف مذکوره بنظر بنفس ماہیت هم ممتنع نه والا اتصاف آنجناب هم[4] باوصاف مذکوره ممتنع می باشد[5] فَاِنَّ حُكْمَ الْمِثْلَيْنِ وَاحِدٌ فِيمَا يُثْبَتُ[6] وَيُسْلَبُ بِالنَّظْرِ اِلٰى نَفْسِ الْمَاهِيَّةِ وَاِلَّا لَزِمَ عَدَمُ اشْتِرَاكِ الْمَاهِيَّةِ بَيْنَهُمَا فَيَلْزَمُ عَدَمُ الْمُمَاثَلَةِ، هٰذَا خُلْفٌ، پس وجود مثل مذکور ممتنع بالذات نباشد، انتہی بلفظہ۔

این دلیل که بنام شبه درخور است دمے بیش نیست چه عدم امتناع بسبب عدم امتناعِ مشارکت در ماہیت مسلّم است لیکن عدم امتناع بنظرِ عدم امتناع اتصاف باوصافِ مذکوره بالنظر الی نفس الذات غیر مسلم زیرا که آنچه ماہیت بآں در ضمن یک فرد متصف یا ممکن الاتصاف باشد لازم نیست که اتصاف ماہیت بآں در ضمن فرد دیگر ممکن باشد۔

مثلاً اتصاف ماہیتِ انسانی به تشخص زیدی بالنظر الی ذاتها ممکن است لیکن

---

[1] شخص (ذ) [2] دور (ذ) [3] است ۲ (ذ) [4] هم ۲ (ب) [5] می باشد (پ) [6] ثبت (اصل) سلب (تا) عدم امتناع ۲ (ذ) [7] یکفرد (ذ)

Marfat.com

در ضمنِ زید اتّا اتصافِ ماہیتِ انسانی بہ تشخصِ زیدی بالنظر الی نفس ذاتہا در ضمنِ شخصے دیگر ہمچو عمرو ممکن نیست والّا تشخصِ زیدی، تشخص نباشد بلکہ قابلِ اشتراک بین کثیرین باشد، پس اتصافِ ماہیتِ انسانی بہ تشخص زیدی در ضمنِ عمرو ممتنع بالذات و در ضمنِ زید ممکن بالذات است و ازیں عدمِ اشتراک زید و عمرو در ماہیتِ انسانی لازم نمی آید، و قاعدۂ حُکْمُ الْمِثْلَیْنِ وَاحِدٌ فِیمَا یَثْبُتُ وَ یُسْلَبُ بِالنَّظَرِ اِلَی نَفْسِ الْمَاہِیَّۃِ علی اطلاقہا ممنوع و لزوم عدمِ اشتراکِ ماہیت و عدمِ مماثلت نیز ممنوع است کما صوّرنا۔

اگر در خاطر[1] ہمے بگذرد کہ امکانِ اتصافِ ماہیتِ انسانی بہ تشخصِ زیدی بنظرِ نفسِ ماہیت نیست بلکہ بنظرِ خصوصیت است، دفع کردہ شود باینکہ موصوف بہ تشخصِ زیدی و مصداق یا نفسِ ماہیتِ انسانی بذاتہا است یا ماہیتِ انسانی مع کدام عارضِ زائد، ثانی باطل است چہ این عارضِ زائد یا پیش از تشخص عارض شدہ یا بعد آں، اگر بعد آں عارض شدہ است، مصداقِ تشخص و متصف بآں نفسِ ماہیت شد و ہو المطلوب و اگر پیش از تشخص عارض شدہ است از دو حال خالی نیست یا ماہیت بعروضِ آں عارض پیش از تشخص، مشخص شدہ است یا نہ، اول باطل است[2] و الّا تشخص ماہیت پیش از تشخص لازم می آید، و در صورتِ ثانی ماہیت با وصفِ عروضِ آں عارض کلی قابل الاشتراک است، پس این کلی قابل الاشتراک بنفسہ ممکن الاتصاف بہ تشخصِ زیدی شد و ہو المطلوب، علاوہ ازیں عروضِ ہیچک عارض پیش از وجود کہ مساوقِ تشخص است معقول نیست و این مسئلہ کہ متعلق فلسفہ است بہ تفصیل و تحقیقِ تمام بجائے خود مذکور است۔

و حقیقتِ حال این است کہ تشخص بنفسِ ذاتہ از اشتراک و لو بین اثنین

---

[1] خاطر، (پ) [2] ہ × (ذ) [3] است × (ذ)

Marfat.com

اِبا رمی کند و ہمچناں بعض کمالاتِ مختصۂ جنابِ رسالت مآب صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم
از اشتراک بین اثنین آبی است، چنانکہ ختمِ نبوت است کہ اگر در[1] دو شخص مشترک فرض کردہ
شود، اتصافِ یک شخص بآں مستلزمِ انتفاءِ اتصافِ شخصِ دومی بآں است چنانکہ مذکور
شد، قائل از حالِ وصف چشم پوشی کردہ، امکانِ اتصافِ نفسِ ماہیت بآں دست
آویز امکانِ اشتراک آں می گرداند، و ایں معنی را کہ ایں وجہ در دو شخص مشترک نمی تواند
شد، بالائے طاقِ نسیان می گزارد۔

اما نقلی پس دو وجہ۔ یکے آں کہ او سبحانہ می فرماید:

اَوَلَیْسَ الَّذِیْ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ
بِقَادِرٍ عَلٰٓی اَنْ یَّخْلُقَ مِثْلَهُمْ بَلٰی وَهُوَ الْخَلّٰقُ
الْعَلِیْمُ اِنَّمَآ اَمْرُهٗٓ اِذَآ اَرَادَ شَیْئًا اَنْ یَّقُوْلَ
لَهٗ كُنْ فَیَكُوْنُ۔

پس ضمیرِ جمع مذکر راجع است بسوئے جمیع بنی آدم، زیرا کہ کریمۂ مذکورہ در مقام
بیان معاد واقع گردیدہ، پس ہر کہ در معاد زندہ خواہد شد، آں داخل است تحت کریمۂ
مذکورہ و ظاہر است کہ ہر فرد از افرادِ انسانی در معاد زندہ شدنی است پس مثلِ او
بمقتضائے کریمۂ مذکورہ داخل تحت قدرتِ الٰہی باشد پس گویا ترکیبِ دلیلِ مذکور بدیں
وجہ باشد کہ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در معاد زندہ خواہد[2] شد و آں از ضروریاتِ
دین است و ہر کہ در معاد زندہ خواہد شد پس وجود مثلِ او داخل است تحت قدرتِ الٰہی
بمقتضائے کریمہ، پس مثلِ نبی صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم داخل باشد تحت قدرتِ الٰہیہ
وہو المطلوب۔

---

[1] از دو (پ) [2] خواہند (پ)

Marfat.com

این عجب استنباطے[1] است کہ رونق شکنِ استنباطاتِ آخرین است و اوائل و ہر چند این تفسیر آیتِ قرآنی نیست مگر آیتِ تفسیرِ ذاتی[2] این قائل است۔

قاضی بیضاوی در تفسیر می فرماید :

أَوَلَيْسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضَ مَعَ كِبَرِ جِرْمِهَا وَعِظَمِ شَأْنِهَا بِقَادِرٍ عَلٰى أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ فِي الصِّغَرِ وَالْحِقَارَةِ بِالْإِضَافَةِ إِلَيْهِمَا أَوْ مِثْلَهُمْ فِي أُصُولِ الذَّاتِ وَصِفَاتِهَا وَهُوَ الْمَعَادُ انتہٰی۔

باید دانست کہ کفار منکرانِ معادِ جسمانی می گفتند کہ

مَنْ يُحْيِ الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ؟

یعنی کدام کس زندہ خواہد کرد استخوانہا را و حال آنکہ بوسیدہ اند۔ این آیتِ کریمہ برائے رفعِ استبعادِ آں[3] منکرانِ معاد مسوق شدہ و معنیٔ آں این است آیا نیست کسے کہ آفریدہ است آسمانہا و زمین را کہ اجرام کلاں و اجسامِ عظیم الشان اند توانا بریں کہ بیافریند مانندِ ایشاں در کوتاہی و حقارت یا مانندِ ایشاں در اصولِ ذات و صفاتِ آں؟ بلی او بریں توانا است و آں خدائے آفریدگارِ دانا است، نیست شانِ او وقتے کہ ارادہ کند چیزے را جز ایں کہ گوید برائے آں بشو، پس می شود آں چیز۔

پس مدلولِ ایں آیت[4] تصحیحِ قدرت بر اعادۂ ابدان و رفعِ استبعادِ منکران است و مراد از مثل در اینجا مثل است در اجزائے بدنی و صفاتے کہ بداں تعلق دارد یا مثل در کوتاہی و حقارت[5] است نہ مثل در[6] جمیع کمالات، چہ ذکرِ مثل[7] در جمیع کمالات از بیانِ حشرِ جسمانی

---

[1] استنباطی (ذ)۔ [2] قرآنی (ذ) ذاتی (پ) [3] آں × (ذ) [4] از (پ) [5] مقدار (پ) [6] در × (ذ) [7] مثل × (پ)

واعادۂ ابدان بوجہے[1] تعلق ومناسبت ندارد، پس مدلولِ ایں آیت ایں است کہ مثلِ
ہر فردِ انسانی دراجزائے بدنی ومایتعلق بہا یا درحجم ومقدار تحت قدرت الٰہی داخل است
وفہم مساوی فی جمیع الکمالات از لفظِ مثل درمثلِ ایں مقام بعید از امثالِ اماثل، پس ایں
تفسیرِ آیتِ قرآنی، دلیلِ تفسیر دانی ایں یگانہ عالم بیان ومعانی است نہ دلیلِ امکانِ مساوی
حضرت سید[2]ِ افرادِ انسانی است درجمیع کمالاتِ فاضلہ نفسانی، مقام استعجاب این است
کہ ایں مثلِ بے مثل از لفظ مثل دریں آیت، مساوی فی جمیع الکمالات فہمیدہ بہ تکلف دلیلِ
خاطرخواہ خود[3] بہم رسانید آسان[4] تر ایں بود کہ بقولِ او سبحانہ،

قُلْ اِنَّمَا اَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ

استدلال می فرمود کہ[5] ایں آیت[6] دلالت بر امکان چہ بلکہ بر وقوعِ امثالِ آنحضرت صلی اللہ
تعالےٰ علیہ وسلم دلالت دارد ولفظِ مثل دریں آیت نیز واقع است ومعنیٔ متبادر از لفظِ مثل
درذہنِ قائل ہمان است کہ درپئے اثباتِ امکان آں افتادہ است العیاذ باللہ
من سوء الفہم وسوء الاعتقاد و منہ[7] التوفیق للسداد والرشاد۔

وجہِ دوم ایں است کہ حق جل وعلا درکلامِ پاک خود درمقاماتِ عدیدہ از وجودِ
مخلوقات براحاطۂ قدرت خود بر امثالِ آنہا استدلال فرمودہ، چنانچہ از احیائے ارض و
انزالِ مطر بر احیائے موتیٰ درآیاتِ کثیرہ استدلال فرمودہ،
منہا قولہ عزوجل:

وَهُوَ الَّذِيْٓ اَنْزَلَ مِنَ السَّمَآءِ مَآءً فَاَنْشَرْنَا
بِهٖ بَلْدَةً مَّيْتًا كَذٰلِكَ تُخْرَجُوْنَ۔

---

[1] بوجہے (تا) دراجزائے × (پ) [2] سید × (ذ) [3] خود × (ذ) [4] آں آسان (پ) [5] کہ × (ذ) [6] آیت × (پ) [7] واللہ الموفق (پ) [8] کذلک و (ذ)

واز ایجادِ آدم علیہ السلام بے پدر بر امکانِ ایجادِ عیسےٰ علیہ السلام بے پدر استدلال فرمودہ :

اِنَّ مَثَلَ عِیْسٰی عِنْدَ اللّٰہِ کَمَثَلِ اٰدَمَ خَلَقَہٗ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَہٗ کُنْ فَیَکُوْنُ۔

و بالجملہ استدلال بوجہ مذکور در قرآنِ مجید شائع و متعارف است، پس بریں تقدیر وجود نبی صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم خود دلیل باشد بر امکانِ مثلِ ایشاں بر قدرتِ الٰہی، پس گویا ترکیبِ دلیل بریں تقدیر بایں وجہ خواہد بود، ہرگاہ کہ وجودِ نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم داخل است[1] تحتِ قدرتِ الٰہیہ، پس[2] وجودِ مثلِ آنجناب داخل باشد تحت قدرتِ الٰہیہ لیکن[3] وجودِ نبی صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم داخل است تحتِ قدرتِ الٰہیہ پس وجودِ مثلِ آنجناب[5] داخل باشد تحت قدرتِ مذکورہ لِاَنَّ حُکْمَ الْمِثْلَیْنِ وَاحِدٌ فِی الدُّخُوْلِ تَحْتَ الْقُدْرَۃِ وَعَدَمِہٖ بِمَنْطُوْقِ الْقُرْاٰنِ وَھُوَ الْمَطْلُوْب۔

این شبہ[6] وہمے بیش نیست زیرا کہ اوصاف بر دو گونہ است :

یکے آنکہ ممکن الاشتراک بین الشیئین باشد و ابا[7] از اشتراک نداشتہ باشد چنانکہ وجود بے پدر کہ از اشتراک بین الشخصین آبی نیست، اتصافِ آدم علیہ السلام بایں وصف منافیٔ اتصافِ عیسیٰ علیہ السلام بایں وصف نیست چہ اتصافِ کسے بوجودِ بے پدر مستلزم[8] انتفائے اتصافِ کسے دیگر[9] بایں وصف نمی شود یا قولِ حیات کہ اتصافِ ارض بآں[10] مستلزمِ انتفائے اتصافِ موتیٰ بآں نیست۔

و دوئمی آنکہ ممکن الاشتراک بین الشیئین نباشد چنانکہ[11] خاتمیتِ سائرِ انبیاء کہ

---

[1] باشد (پ)، [2] پس × (پ)، [3] مذکورہ (پ)، [4] لکن (ذ)، [5] نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم (پ)، [6] ہم × (ذ)، [7] وستلزم (ذ)، [8] ودیگر (ذ)، [9] بآں آبے (ذ)، [10] چنانچہ (پ)

Marfat.com

اتصافِ یک شخص باین صفت مستلزمِ انتفائے اتصافِ دیگرے باین صفت است۔

پس اگر کدام چیز بیک وصف متصف باشد وآں وصف از قسم اول باشد وجودِ آں چیز برامکانِ مثلِ او دلیل تواند بود و ہمیں منطوقِ قرآنِ مجید است واگر آں وصف از قسم ثانی باشد وجودِ کسے کہ باآں وصف موصوف باشد دلیلِ امکانِ مثل[1] او دراں وصف نمی تواند بود چہ اتصافِ آنکس بدآں[2] وصف دلالت دارد برانیکہ شریکِ او[3] دراں وصف ممتنع الوجود است واِلّا وصف ممکن الاشتراک[4] باشد والمفروض خلافہ۔

پس استدلالِ ایں قائل برامکانِ شخصے کہ برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم در[5] جمیع کمالات باشد باوجود[6] آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم در صورتے قابلِ سماعت تواند بود کہ ایں قائل اول باثبات رساند کہ جمیع اوصاف کہ در ذاتِ ستودہ صفاتِ آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والتحیۃ موجود بودہ اند از قسم اول یعنی ممکن الاشتراک اند وہو اول المسئلۃ فَجَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا۔

باقی ماند دریں مقام امرے واجب الاعلام کہ ایں قائل عوام کالانعام را ازاں غافل یافتہ آں بیچارگاں را بحیلۂ خود رام و بہ فریبِ خود در دام می کند وآں ایں است کہ از امتناعِ ذاتی مساوی آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم در جمیع کمالات، وجوبِ ذاتی آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والتحیۃ لازم می آید؛ ایں مغالطہ بیش نیست از امتناعِ ذاتی مساوی آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم وجوبِ ذاتی آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم لازم نمی آید آرے[9] از امتناعِ ذاتی نقیضِ شے، وجوبِ ذاتی آں[10] شے لازم می آید؛ الّا مساوی شے فی الکمالات

---

[1] مثل × (پ)، [2] باں (پ) [3] او × (ذ) [4] اشتراک (ذ) [5] در جمیع (تا) صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم × (ذ) [6] بوجود باجود (پ) [7] نمی (پ) [8] وایں (تا) نمی آید × (پ) [9] آرے از امتناعِ ذاتی شے وجوبِ نقیضِ آں لازم می آید حالانکہ امتناعِ ذاتی مساوی شے کجا و وجوبِ نقیضِ شے کجا (ذ) [10] آنحضرت شے (پ)

Marfat.com

کجا و نقیضِ شے کجا ؟

و نیز یگانہ و بے نظیر بودن در کمالات خاصۂ وجوبِ ذاتی نیست، خاصۂ وجوبِ ذاتی این است کہ مشارکت فی الحقیقۃ متصور نباشد چہ مصداقِ وجوبِ ذاتی حقیقت احدیہ بسیطہ متشخصہ بذاتہا است کہ آں خود بذاتہا قابل اشتراک نیست پس آنچہ از کلامِ ایں قائل در بعض رسائل مفہوم می شود کہ قول بہ امتناعِ ذاتی مساوی آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فی الکمالات از شانِ موحدینِ او سبحانہ نیست و بہ سماعتِ آں موحدین را موئے بر تن می خیزد، اگر جہالت نیست باز چیست ؟

و نیز آنچہ ایں قائل در بعض رسائل گفتہ کہ ایں کلام یعنی آں[1] کلمۂ لاطائل اظہارِ عبودیتِ آنحضرت صلے اللہ تعالےٰ علیہ وسلم سید الآخرین والاوائل است، کلام بے معنی و خیال باطل است، چہ قول بامتناعِ ذاتی مساوی آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در جمیع کمالات منافیٔ مخلوقیت و عبودیت آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم نسبت بخالق الممکنات نیست مگر اختیال برائے فریبِ جہال بہرحال بکار، لہٰذا در حیلہ انگیختن و برائے صدق و اخلاص نہ گنجیدن مضطر و ناچار است۔ واللہ یقول الحق و ہو یہدی السبیل[2]۔

---

[1] آں ۔ (ذ) [2] الی السبیل (ذ)

Marfat.com

المقام الثالث

در بیانِ دلالت و اشتمالِ ایں مقالِ پُرضلال و اضلال بر استخفاف و انتقاصِ[1] شانِ مفروض الاجلال، سرورِ مقربانِ بارگاہِ ذی الجلال[2]۔

باید دانست کہ اشتمال کدام کلام بر استخفاف و انتقاصِ شانِ کسے بصدق و کذبِ آں[3] منوط نیست، بسا کلامِ صادق مشتمل بر تحقیر و کلامِ کاذب متضمنِ اجلال و توقیری باشد و نیز دلالتِ آں بر ازراء[4] و استخفافِ کسے بداں منوط نیست کہ از کلام دلالتے بر وقوعِ مضمونِ[5] آں یا انتفائے آں تصریحًا یا تلویحًا مفہوم باشد بلکہ کلامِ واحد بحسبِ سوق بر مقتضائے حال گاہے دلالت بر اجلال و تبجیل و گاہے دلالت بر تحقیر و تذلیل می کند، مثلاً چوں گفتہ شود کہ "فلاں یک انسان است" اگر سیاق و سباقِ مقال بامقتضائے حال مناسبِ تعظیم و اجلال خواہد بود[6] ایں کلام بر کمالِ تعظیم و اجلال دلالت خواہد نمود و افادتِ ایں معنی خواہد کرد کہ فلاں در نوعِ انسان، یگانۂ زمان و اوحدِ اقران است[7] و اگر قرینۂ حالی یا مقالی مقتضیٔ اہانت و مکانتِ آں شخص خواہد بود بر ازرائے[8] شانِ او دلالت خواہد کرد و ازاں کلام مستفاد خواہد شد کہ فلاں[9] شخص احدٌ من الناس لا یعبأ بہ است۔

و فی المثل اگر گفتہ شود اگر فلاں خنزیر بودے قاذورات خوردے، ایں

---

[1] انتقاص × (د) [2] ذی الجلال فقط (پ) [3] آں × (پ) [4] ازرائے (اصل) [5] متضمن (د) [6] بود × (پ) [7] است × (پ) [8] فلانے (پ)

کلام بے شبہ برازدار[1] و تحقیرِ آں شخص دلالت دارد، گو این جملہ شرطیہ است و وقوعِ شرطِ آں ضروری نیست و اگر گفتہ شود کہ اگر فلاں، فرشتہ بودے در زمرۂ ملائکۂ مقربین انسلاک یافتے، ایں کلام بر اجلالِ شانش دلالت کند گو مقدمِ ایں شرطیہ غیر ممکن الوقوع است[2]۔

وچنانکہ کلام بحسبِ مقتضائے مقام در دلالت بر اہانت و اکرام مختلف میشود ہمچناں بحسبِ اختلافِ حالِ قائل دریں دلالت اختلاف می پذیرد مثلاً اگر کدام سردارِ عالی مقدار گوید کہ من مردم ناچیز ہستم؛ ایں کلام از زبانِ او دلالت بر استخفاف ندارد، بلکہ[3] ایں کلام از بر غایتِ تواضع کہ از صفاتِ ستودہ و ملکاتِ محمودہ است، دلالت می کند و اگر رذیلے در حقِ ایں چنیں سردار گوید کہ مردم ناچیز است ایں کلمۂ ثقیل از زبانِ آں رذیل نسبت بداں امیرِ جلیل غایتِ تحقیر و تذلیل است۔

وہمچناں اگر بادشاہ بہ وزیرِ اعظم[4] کہ در بارگاہِ او بہ غایت مقرب و مکرم باشد برائے اظہارِ قدرت و سلطنتِ خود گوید کہ اگر خواہم وزارت از تو بستانم و کمترینِ رعایا را بمنصبِ تو رسانم و ترا بہ زنداں درآرم یا ترا بر دار برم دارم دریں کلام از زبان بادشاہ استخفافِ شانِ وزیر نیست[5] و اگر کدام پیادہ در حضیضِ مذلت افتادہ بہ وزیرِ اعظم گوید کہ اگر بادشاہ خواہد وزارت از تو بستاند و کمترینِ رعایا را بمنصبِ تو رساند و ترا بزنداں فرستد یا بر دار کشد دریں کلام کمالِ[6] اذلالِ وزیرِ واجب الاجلال است و مرتکبِ آں در صوابدیدِ رائے معدلت پیرائے بادشاہ بہ پاداشِ تحقیرِ وزیر سزاوارِ اشد تعزیر است چہ منصبِ آں پیادہ ہیچ چیز نیست کہ ہمچو کلام در شانِ واجب الاعظام وزیرِ عالی مقام

---

[1] ازدیار (ذ) [2] است × (پ) [3] بایں (ذ) [4] عظیم (پ) [5] است (پ)
[6] کمال × (ذ)

Marfat.com

برزبان راند بلکہ او را پائیہ نیست کہ بنام وزیرے ضمِّ کلماتِ توقیر لب جنباند، دریں باب برائے تفہیمِ اولی الالبابؑ حاجتِ مزید اطناب نیست۔

مثلاً قولِ او سبحانہ

قُلْ اِنَّمَآ اَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ

متضمنِ استخفافِ شانِ معظم آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم نیست وقولِ کفارِ ماضیین در جوابِ دعواتِ حضراتِ سید المرسلین علیہم الصلوات والسلام

مَآ اَنْتُمْ اِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُنَا

بلاریب متضمنِ استخفافِ شانِ آنحضرات علیہم الصلوات والسلام است پس آیاتِ قرآنی کہ ترجمانِ کلامِ نفسی ربانی است اگر مشتمل بر بیانِ اشتمالِ[1] قدرتِ الٰہیہ[2] بر بعض امور را کہ عدمِ وقوعِ آں نظر بر اسبابِ خارجہ قطعی ویقینی است در شانِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نازل شدند، کقولہ تعالےٰ:

لَئِنْ اَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ

او کقولہ عزمن قائلٍ:

وَلَئِنْ شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذِيْٓ اَوْحَيْنَآ اِلَيْكَ

وکقولہ سبحٰنہ:

وَلَوْلَآ اَنْ ثَبَّتْنٰكَ لَقَدْ كِدْتَّ تَرْكَنُ اِلَيْهِمْ شَيْـًٔا قَلِيْلًا اِذًا لَّاَذَقْنٰكَ ضِعْفَ الْحَيٰوةِ وَضِعْفَ الْمَمَاتِ۔

دلالت بر استخفاف وانتقاصِ قدرِ آں حضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم ندارند مگر منصب

---

[1] ہابیت (پ)، [2] اشتمال، (ذ)، [3] بر (پ)،

Marfat.com

کسے از امتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم نیست کہ از خود کلماتے کہ مؤدائے آں آیات ادا کند در حق آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم گوید چہ آں کلمات از زبانِ مخلوق متضمنِ ازرائے بہ شانِ آں حبیب الرحمٰن است۔

وچوں معلوم شد کہ حالِ کلام در دلالت بر استخفاف و عدمِ آں باختلافِ متکلم مختلف می شود، کسے گمان نبرد کہ اگر متکلم[1] ہمچو کلمات در شانِ حضرتِ سید المرسلین علیہ الصلوٰۃ والسلام متضمنِ استخفاف و انتقاص باشد، تلاوتِ آیاتِ قرآنی کہ بر امثالِ آں کلمات مشتمل اند و تفسیرِ آں شرعاً روا باشد، آرے جمیع[2] ہمچو آیات برائے اشعار و اعلام اینکہ چنیں کلمات در شانِ آں سید الکلمات علیہ افضل الصلوٰۃ والسلام در قرآنِ مجید[3] واقع اند تا جہلاء و عوام آں را دست آویزِ جوازِ اطلاقِ امثالِ آں کلمات در حقِ آں سرورِ موجودات علیہ از کی التسلیمات دریافتہ وبآں تمسک کردہ در استخفافِ شانِ[4] آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بے باک و بداں اسارت، مستحقِ تباہی و سزاوارِ ہلاک شوند، متضمنِ غایتِ استخفاف بہ شانِ آں اشرف الاشراف و اشاعتِ شناعت بر السنہ عوام و اجلاف است، العیاذ باللہ تعالےٰ من ذٰلک۔

و نیز باید دانست کہ اگر کدام کلام در تحمید و ثنائے الٰہی متضمن گونہ استخفاف بشانِ او سبحانہ یا بشان کسے از انبیاء و مرسلین یا اولیاء یا ملائکہ باشد تفوہ بآں ناجائز[5] و ناروا است خواہ آں کلامِ صادق باشد یا کاذب، مثلاً اگر کسے گوید کہ او سبحانہ چنیں[6] بے نیاز است کہ ملائکہ و شیاطین نسبت بشانِ او سبحانہ برابر اند یا کسے گوید کہ ہمہ اولین و آخرین نسبت بشانِ ایزدی[7] از چہار ذلیل تر اند، قائلِ ایں کلام مرتکبِ استخفافِ ملائکہ و اولین و آخرین

---

[1] متکلم (پ) [2] جمیع (اصل) [3] مجید × (ذ) [4] بشان (ذ) [5] ناچار (ذ)
[6] چنیں (تا) بشانِ × (ذ) [7] او سبحانہ (پ)

شد و ایں[1] خود ناروا است و اشتمالِ آں بر تحمید و ثنائے الٰہی آں را از تضمن استخفاف کہ ممنوع و نامشروع است بیروں نمی آرد۔

و ازیں جا است کہ فقہا فرمودہ اند کہ لفظِ خالق القردۃ والخنازیر، در حمدِ الٰہی آوردن نشاید حال آنکہ قطعاً معلوم است کہ کسے جز او ہیچ چیز را نمی تواند آفرید بلکہ ذکرِ اشیاءِ خسیسہ در جنبِ اشیائے نفیسہ گو در ضمنِ نفی باشد متضمن استخفافِ قدرِ اشیائے نفیسہ است، مثلاً اگر کسے در مدح بادشاہ گوید کہ بادشاہ در یوزہ گر نیست یا گوید کہ بادشاہ از چماراں بہتر است ایں کلام ہم مشتمل بر استخفافِ شانِ بادشاہ است۔

و چنانچہ[2] دلالتِ کلام بر استخفاف از سوقِ آں برائے غرضِ[3] مقصود می باشد ہمچناں استخفاف از آثارے کہ بر مضمونِ آں[4] مترتب شوند گو در بادی الرائے مقصود نباشند لازم و در آں کلام مضمر می باشد، مثلاً اگر کسے از نوکرانِ بادشاہ گوید کہ سخن فلاں وزیر بحضورِ بادشاہ در حقِ کسے سببِ[5] نفع یا ضرر نمی تواند شد، ایں کلام بدو وجہ متضمنِ تحقیرِ شانِ وزیر است۔

یکے آنکہ او را بحضورِ بادشاہ منزلت نیست لہٰذا سخنِ او بہ ہیچ نمی ارزد۔

دوئمے آنکہ اجلال و توقیرِ وزیر ضرور نیست چہ او نہ بکسے نفع تواند بخشید و نہ بہ کسے مضرت تواند رسانید پروائے او چرا باید کرد و او را بر کسے ہیچ منت از ایصالِ[6] نعمت یا دفعِ مضرت نیست، پس شکرِ او چرا بجا باید آورد۔

و نیز شعور باید داشت کہ استخفاف بہ شانِ کسے بر چند گونہ است:

یکے استخفاف بشانِ او قصداً و عمداً،

---

[1] آں (پ) [2] چنانچہ (پ) [3] غرض (پ) [4] آں را (ذ)
[5] بسبب (پ) [6] اتصال (پ)

دوئمی استخفافِ او بہ خطا رو لغزشِ زبان و زلتِ[1] لسان یا در نادانستگی کہ قائل از دلالتِ کلامِ خود برآں بہ سبب جہل و نادانی غافل باشد چنانکہ بعض ظرفا بعض عامیہ[2] بختیار[3] را آموختند کہ سادہ لوح فرزانہ را گویند آں بے چارہ عامی آں را در مدحتِ بعض ملوک در مقامِ خوشامد بہ استعمال آوردہ بپاداشِ ایں کلمہ رسید۔

بعد ایں تمہید باید شنید کہ کلامِ لاطائل ایں قائل بہ وجوہِ عدیدہ بر غایتِ استخفاف بشان و انتقاصِ قدرِ حضرت سیدنا و مولانا سید الاولین والآخرین اجمعین و حضراتِ دیگر انبیا[4] و مرسلین و ملائکہ مقربین و اولیا عارفین صلوات اللہ و تسلیماتہ علیٰ سیدنا و علیہم اجمعین دلالت و اشتمال دارد و ایں قائل از ارتکابِ استخفاف و انتقاصِ شان آنحضرات عمداً و قصداً نمودہ در اشنعِ انحاءِ استخفاف گرفتار گردیدہ است۔

وجہِ اول ایں کہ مقصودِ قائل ازیں کلام از آغاز تا انجام ایں است کہ شفاعتِ کسے از انبیا[5] و اولیا[6] و ملائکہ و شیوخ، سببِ[5] نجاتِ ہیچ گنہگار از عذابِ نار و سزائے کردارِ او نمی تواند شد و آنچہ بسیار مردماں اعتقاد دارند کہ شفاعتِ ایں حضرات سببِ[6] نجات و حطِّ سیئات است غلط فہمیٔ ایشان است[7]، او سبحانہ خود رحم آوردہ و آمرزش کردہ کسے را شفیع بنام برائے حفظِ سررشتۂ آئینِ سلطنتِ خود قرار خواہد داد و ہرگز شفاعت[8] کسے سببِ رحم و آمرزشِ او سبحانہ نخواہد بود۔

ایں عقیدہ خود استخفاف بشان و انتقاصِ قدرِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم و دیگر حضراتِ ممدوحین است چہ از روئے کتابِ مبین و احادیثِ سید المرسلین و اجماعِ ائمۂ دین ثابت است کہ شفاعتِ آں[9] حضرات علیہم[10] السلام عموماً و شفاعتِ سید الاولین

---

[1] لکنت (پ) [2] عامہ (ذ) [3] بختیار × (ذ) [4] و × (ذ) [5] بسبب (پ) [6] بسبب (ذ) [7] است × (ذ) [8] بشفاعت (ذ) [9] ایں (پ) [10] علیہم السلام × (پ)

Marfat.com

والآخرین صلے اللہ تعالےٰ علیہ وسلم خصوصًا سببِ[1] رحم و آمرزشِ حضرت آفریدگار و سببِ نجاتِ گنہگارانِ بدکردار از عذابِ نار است و دعواتِ ایشاں برائے اہلِ کبائر مستجاب و سببِ نجات از نکال و عذاب[2] است، انکارِ ایں معنی انتقاصِ قدر و منزلت آں[3] حضرات در بارگاہِ ایزدی و استخفاف بشانِ مناصبِ ایشاں در حضرتِ الٰہی است، چہ سابق گزشت کہ منزلت و مکانتِ آنحضرات دراں بارگاہ سببِ قبولِ شفاعتِ ایشاں برائے اہلِ جرم و گناہ است پس[4] انکارِ مدخلیت و سببِ شفاعتِ آں[5] حضرات نسبت بہ نجاتِ اہلِ سیئات بایں معنی انکارِ منزلت و مکانتِ آنحضرات در حضرتِ رافع الدرجات است[6]، اگر ایں انتقاصِ قدر نیست باز چیست؟

وجہ دوئم ایں کہ چوں مقصودِ ایں قائل معلوم شد حالا کلامِ او را مسوق برائے اثباتِ ہمیں مقصود دانستہ باید فہمید کہ تقریرِ ایں مرام در افہامِ اہلِ اسلام اقتضائے آں دارد کہ از اذہانِ ایشاں وجاہت و منزلت و محبوبیت و مقبولیت کسانیکہ ایشاں آں کساں را شفاعت خواہِ جرم و گناہ در بارگاہِ الٰہی دانند و آنہا را وسائل و شفعاءِ خود در حاجات برآری و دستگاری از گرفتاری بہ سزائے بدکرداری می خوانند نیست و نابود کردہ[7] در محبت[8] و اجلال و توقیر و تعظیمِ ایشاں نسبت بداں حضرات و در اعتقادِ ایشاں بہ وجاہت و جاہ و پذیرائی دعا و شفاعتِ آں حضرات برائے ایشاں دراں بارگاہ فرقے و انحطاطے بہ تمکن و قرار آوردہ شد و بایشاں تفہیم[9] رود کہ وجاہت و محبوبیت کہ سببِ قبولِ شفاعت تواند شد در بارگاہِ الٰہی بہ کسے حاصل نیست تا امیدوارِ شفاعتِ او باید بود و در بیان نفی شفاعت[10] و وجاہت آنچناں کلمات گفتہ شوند کہ بر نفی وجاہت و منزلت دلالت داشتہ باشند۔

---

[1] بسبب (ذ) [2] عقاب (پ) [3] ایں (پ) [4] پس × (پ) [5] ایں (پ) [6] است × (پ)
[7] کردہ × (ذ) [8] محبت (پ) [9] تفہم (ذ) [10] شفاعت × (اصل)

Marfat.com

مثلاً گفته شود که شانِ الٰہی این است که چوں خواہد در یک آن بیک حرف کُن کرورہا انبیاء و اولیاء و جنہ و فرشتگان برابرِ جبرئیل و محمد پیدا کند و بوقوع آرد و اگر ہمہ اولین و آخرین از بشر و ملائکہ و جنہ کہ این عموم ہمہ کفار و مشرکین و اشقیاء و شیاطین را شامل است مانندِ جبرئیل و پیغمبر شوند رونقے در کارخانجات ملکش نخواہد افزود و اگر ہر[1] ہمہ کہ این عموم جمیع انبیاء و مرسلین و سید الاولین و الآخرین و ہمہ ملائکہ و مقربین و شہداء و صدیقین و عبادِ صالحین را متناول است مانند شیطان و دجال شوند کمی در رونقِ سلطنتش رو نخواہد نمود۔

پس غرضِ مسوق لہ الکلام استخفافِ شان و انتقاصِ قدرِ آنحضرت سید الانبیاء و المرسلین خیر الانام، قدرِ شکنی و بے اعتنائی بشانِ دیگر انبیاء و رسلِ عظام علیٰ نبینا و علیہم السلام و عدمِ اعتداد و عدمِ مبالات بشانِ ملائکہ مقربین و اولیائے کرام است و اگر این معنی در این کلام مضمون و در خاطرِ قائل مرکوز و مکنون نباشد این کلام بے سود و مقصود دا و بر باد رود حالا انکشاف یافت کہ برا قحامِ این کلام در اثنائے نفیِ شفاعت و جاہت کہ بے ذکرِ این کلام صرف بذکرِ دخل نبودن کسے در کارخانجاتِ سلطنتِ ایزدی تمام بود ہمیں باعث شد و الّا سابق گذشت کہ این کلام با مقصود و مرام ربطِ بیّن و حسنِ التیام ندارد۔

وجہِ سویم اینکہ[3] سیاق این کلام در متفاہم عرفِ عام دلالتِ واضحہ متبادرہ بر استخفاف و انتقاصِ قدرِ عالی مقام حضرت سید الانام علیہ الصلوٰۃ و السلام دارد مثلاً اگر جماعتے بوزیرِ کدام سلطانِ ذی اقتدار چنیں اعتقاد داشتہ باشد کہ او در بارگاہِ سلطانی بمزید وجاہت و نباہت بسبب مہربانی خسروانی[4] از سائر اہلِ اعزا[5] بیگانگی و امتیاز دارد و کسے خواہد کہ اعتقادِ آن جماعت در حقِ آن وزیر بر ہم زند، پس گوید کہ شانِ بادشاہ این است کہ چوں خواہد کرورہا

---

[1] مرد) [2] و × (اصل) [3] آنکہ (پ) [4] خسروانی × (پ) [5] اقرار (پ)

کسان را در یک آن بآں وزیر ہمسر و برابر گرداند بلاشبہ ایں کلام بر استخفافِ آں وزیرِ عالی مقام دلالت دارد۔

وہمچناں اگر قومے اعتقاد کنند کہ فلاں عالِم در اکنافِ عالَم بے نظیر و یگانۂ عصر است، کمتر کسے بہ علم و فضل بوجود آید و پیدا شدن ہم[1] رتبہ او مستبعد می نماید، کسے بزبانِ اردو گوید:

"خدا چاہے تو ایک آن میں کروروں عالم اس کے برابر پیدا کر ڈالے"

پس بلاشبہ سیاقِ کلام بر قدرِ شکتیٔ آں عالم دلالت دارد، گو ایں سخن راست است راستیٔ کلام منافیٔ دلالت بر استخفاف نیست، کسے کہ دلالتِ ایں کلام را بر استخفاف انکار کند از سہ حال خالی نیست یا زبان نمی فہمد و متبادر از سیاقِ کلام نمی داند یا بے چارہ معنیٔ استخفاف نمی داند یا متعنّد است کہ بانکارِ ضروریات باکے ندارد۔

وجہ چہارم اینکہ[2] بر مضمونِ کلام و حاصلِ مرامِ او اثرے مترتب می شود کہ با استخفافِ و بے اعتنائی بشانِ حضرتِ سرورِ اصفیاء و حضرات دیگر انبیاء و صالحین و اولیاء می کشد و آں این است کہ[3] ہر گاہ کہ در ذہنِ کسے متمکن شد کہ کسے از آں حضرات[4] برائے من منفعت نمی تواند بخشید و مضرت نمی تواند رسانید، خواہد[5] اندیشید کہ محبتِ ایشاں چرا[6] باید داشت و توقیر و تعظیمِ ایشاں چرا باید کرد و مراعاتِ دابِ آداب نسبت بایشاں چہ ضرور و احترامِ آثارِ ایشاں چہ[7] لازم و ایشاں را بر گردنِ من کدام حق کہ بہ تکریمِ ایشاں ادائے آں کنم و ایشاں را بر جانِ من کدام منت کہ بہ تبجیلِ ایشاں شکرِ آں بجا آرم و از ایشاں چہ توقع و کدام چشم[8] است کہ

---

[1] آمدن (ذ) [2] برتبہ (ذ) [3] بایکہ (پ) [4] کہ × (ذ) [5] ازیں (پ) [6] خواند (ذ) [7] چرا تا) نسبت بایشاں × (ذ) [8] چہ لازم و ایشاں × (پ) [9] داشت (ذ)

Marfat.com

بالیشاں محبت دارم۔

پس اعتقاد بمفادِ ایں کلامِ ناتمام روادار بے باکی ہا و بے اعتنائی ہا و موجبِ جسارت براختیارِ خسارت و مجوّزِ ارتکابِ بے ادبی ہا و بے اعتنائی ہا است۔

پنجم اینکہ کلمۂ :

" اوس شہنشاہ کی تو یہ شان ہے کہ ایک آن میں ایک حکمِ کُن سے بیاسے تو کروروں نبی و ولی و جن و فرشتہ، جبرئیل اور محمد صلی اللہ علیہ وسلم کے برابر پیدا کر ڈالے "

متضمنِ استخفاف است بدیں وجہ کہ در مقامِ ثانی مذکور شد کہ مدلولِ ایں کلام صحتِ تعلقِ تکوین بہ کروڑ[1] ہا امثال برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم است چہ متعلق بحکم کن ہماں است کہ بآں تعلقِ تکوین صحیح باشد و دریں معنی انتقاصِ قدرِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کہ افضل الخلق والممکناتِ اجمعین و اجلّ مایصح بہ تعلق التکوین اند ظاہر و آشکارا است و منافاۃ صحۃ تعلق التکوین بہ برابرِ آں معدوم المماثل والقرین با افضلیتِ آنحضرت بر جمیع مایصح بہ تعلق التکوین مستغنی از اظہار۔

ششم اینکہ لفظِ صدہا و ہزارہا و لکھ ہا و کروڑہا و آنچہ بداں مانند اگر برائے تعدادِ نظیر کدام[2] شے آوردہ شود بر تحقیرِ آں شے علی حسب تفاوتِ مراتبِ کثرتِ نظیرِ آں شے دلالت دارد، وجہِ آں این است کہ امتناع یا عدم یا ندرتِ نظیرِ شے در خوبی مستلزم و ملازمِ جلالتِ قدر و عظمتِ شانِ آن است و امکان یا وجود یا کثرتِ نظیرِ آں بالقوہ یا بالفعل مستلزم و ملازمِ ابتذال و بے قدری آنست و مراتبِ ابتذال و بے قدری بتفاوتِ مراتبِ کثرتِ نظیر متفاوت می شود، پس کلامے کہ دلالت کند بر امتناع یا عدم یا ندرتِ

---

[1] بکروڑہا (پ) [2] کدام (ت) کثرتِ نظیرِ ×

نظیرِ شے دلالت دارد اعزاز[1] و توقیرِ آں علیٰ حسبِ تفاوتِ المراتب یعنی کلامِ دال بر امتناعِ نظیر دال است بر اعلائے مراتبِ توقیر[2]، ازاں بعد کلام دال بر عدمِ آں و ازاں پس کلامِ دال بر ندرتِ آں۔

وکلامے کہ دلالت کند بر صحت وجود یا وجود یا کثرتِ نظیرِ شے، دلالت دارد بر استخفاف و ابتذالِ آں شے و مراتبِ ابتذالِ آں بتفاوتِ مراتبِ کثرتِ نظیرش تفاوت می پذیرد مثلاً اگر گفتہ شود کہ دویست[3] کس نظیرِ زید تواند شد ابتذالے کہ ازیں کلام مفہوم می شود کہ از ابتذالے کہ از[4] جملہ صدہا کس نظیرِ او تواند شد مفہوم می شود و ابتذالے کہ مدلولِ لفظِ صدہا است کمتر است از ابتذالے کہ مدلولِ لفظِ ہزارہا است و ابتذالے کہ مدلولِ لفظِ ہزارہا است بہ فہم[5] می آید کمتر است از ابتذالے کہ بر آں لفظِ لکھ ہا دلالت نماید و آنچہ از لفظِ لکھ ہا فہمیدہ می شود او دون[6] است از آنچہ از لفظِ کروڑہا بہ فہم می گزرد[7]۔ ایں مسائل بمقتضائے سریرتِ خود لفظِ کروڑہا کہ اشمل[8] اعدادِ مستعملہ زبانِ اردو است اختیار کرد تا زیادہ تر بر استخفافِ شانِ سید البشر الشفیع المشفع فی المحشر صلوات اللہ وتسلیمانہ علیہ دلالت سازد و زیادہ تر جہلہ را در کفر و ضلالت اندازد۔

ہفتم آنکہ نامِ مفروض الاعظام حضرت سید الانام علیہ ازکی الصلوٰۃ والسلام بکمال بے باکی یاد کرد کہ آنرا بکلمۂ اجلال و اکرام و بہ صلوٰۃ و سلام قرین نہ آورد، آرے مناسب غرض مسوق لہ الکلام ہمیں بود و ایں بے باکی را بر کمالِ حضرتِ افضل الصدیقین الاصفیاء خیر البشر بعد الانبیاء علیہم الصلوات والتسلیمات، حضرتِ صدیقِ اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ بعد وفاتِ آنحضرت سرورِ کائنات، خطبہ فرمود و گفت :

---

[1] انداز (ذ) [2] و توتیر (اصل) [3] از × (ذ) [4] بہ فہم می آید (اصل)، نباید [5] دون (پ) [6] از × (ذ) [7] می کند (ذ) [8] مشتمل (پ)

Marfat.com

مَنْ كَانَ يَعْبُدُ مُحَمَّدًا فَإِنَّ مُحَمَّدًا قَدْ مَاتَ
وَمَنْ كَانَ يَعْبُدُ اللّٰهَ فَإِنَّ اللّٰهَ حَيٌّ لَا يَمُوْتُ۔

قیاس نتواں کرد زیرا کہ حضرتِ صدیقِ اکبر از قرآن اقتباس فرمودہ بود وَ ھو قولہ تعالیٰ :-

وَمَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُوْلٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ
الرُّسُلُ اَفَائِنْ مَّاتَ اَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلٰٓى اَعْقَابِكُمْ
وَمَنْ يَّنْقَلِبْ عَلٰى عَقِبَيْهِ فَلَنْ يَّضُرَّ اللّٰهَ شَيْئًا۔

واگر نامِ مقدس بکلمۂ اکرام یا بصلوٰۃ وسلام مقرون می آورد اقتباس فوت می شد وغرضِ مسوق[1] لہ الکلام کہ تسلیۂ اصحابِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم کہ بغایت غمگین و اندوہگین بودند وبعض از ایشاں از موتِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم تحاشی وانکار می نمودند. بود از دست می رفت، چہ ضمِ[2] کلماتِ اجلال واکرام[3] واضافۂ صلوٰۃ وسلام بنام سید الانام در ایں چنیں مقام و در ہمچو ماتمِ عام ایں کلام را اباب ندبہ می گردانید واہلِ اسلام را زیادہ تر می گریانید و در خاک وخون می غلطانید پس مناسب ہمیں بود کہ از آیتِ قرآنی اقتباس فرمود و برآں ہیچ نہ افزود، ہر سخن وقتے و ہر نکتہ[4] مکانے دارد۔

آرے ایں قائل نتواند گفت کہ مناسبِ غرضِ مقصود دریں جا ہماں بود کہ از زبانش تراوش نمود واگر او کلمۂ اعظام یا صلوٰۃ وسلام می افزود با مرادِ دلی و مقصودِ اصلی ونیز با سیاق و[6] سیاق مناسب وچسپاں[5] نمی بود، حال اجلال اسمِ مبارکِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم انشاء اللہ تعالےٰ در مقامِ رابع مذکور می شود، فانتظر۔

---

[1] سوق الکلام (ذ) [2] ختم (ذ) [3] واکرام × (ذ) [4] آنکہ (ذ) [5] یا (ذ)، تا (پ) [6] و × (ذ)
[5] چناں (پ) [5] نمی × نمود (ذ)

Marfat.com

ہشتم آنکہ لفظ "کر ڈالے" درزبانِ اردو برا اہانت واستخفاف دلالت دارد مثلاً اگر کسے گوید "چاہوں تو فلاں کام کر ڈالوں" ایں کلام[1] بر استخفافِ آں کام[2] دلالت دارد و اگر[3] گوید کہ "چاہوں تو فلاں کام کروں" دریں کلام آں دلالت نیست وایں معنی بر زبان دانانِ[4] اردو مخفی نخواہد بود، وجہِ آں[5] این است کہ لفظ "ڈالنا" درزبان اردو بمعنی انداختن است وازیں جہت طرح وحطِ رتبہ ازیں لفظ مفہوم می شود۔

خاطرِ ایں قائل خوشنود نشد بایں کہ می گفت "چاہے تو پیدا کرے" چہ ایں عبارت با مقصودِ[6] دمی او چنداں چسپاں نبود و دلالت بر غایتِ استخفاف نمی نمود بلے ع

از کوزہ ہمان[7] تراود کہ در وست

ولنعم ما قیل ؎

اِنَّ الْکَلَامَ لَفِی الْفُؤَادِ وَاِنَّمَا
جُعِلَ اللِّسَانُ عَلَی الْفُؤَادِ دَلِیْلًا

اگر گفتہ شود کہ لفظِ "کر ڈالنا" درزبانِ اردو بجائے مستعمل می شود کہ دلالت بر سرعت وتعجیل در کردنِ آں کار مقصود باشد و دریں جا[9] ہم ہمیں دلالت مقصودِ قائل است۔

جوابش گفتہ آید کہ لفظ "ایک آن میں ایک حکم کن سے" برائے دلالت بر سرعت وتعجیل بس بودہ است، اگر مقصودِ قائل از لفظِ "کر ڈالنا" استخفاف نبود چرا ایں لفظ افزود، ومع ہذا قائل در تاویل کلام خود می گوید کہ مقصود ازیں تعلیقِ تکوین نیست،

---

[1] ایں کلام × (ذ) [2] آں × (ذ) [3] کلام (اصل) کار باید [4] و × (د) [5] دانایاں (ذ) [6] ایں (ذ)
[7] با مقصود × (ذ) [8] ہمونی بروں تراود (ذ) [9] جا × (د)

Marfat.com

بازسرزنش وتعجیل درکردنِ کار وتکوینِ آں ازیں عبارت استنباط کردن توجیہ القول بمالایرضیٰ بہ قائلہ است بلے خود کردہ را درماں نیست۔

نہم اینکہ کلمہ :

"اور سب لوگ اگلے اور پچھلے اور آدمی[1] اور جن بھی سب مل کر جبرئیل اور پیغمبر ہی سے ہو جاویں تو اس مالک الملک کی سلطنت میں اون کے سبب سے کچھ رونق بڑھ نہ جاوے گی"

عجب کلمۂ ایست کہ بر زبانِ محمدیاں بہ ہزار جبہ ثقیل علی السبیل اثقل کہ نقلِ کفر کفر نباشد، می گذرد واللہ مسلمان از شنیدنِ ایں چنیں کلمہ بر خود می لرزد[2] والعیاذ باللہ من ذٰلک چہ حرف گردیدنِ اولین وآخرین یکسر مانندِ جبرئیل وپیغمبر گویند بموضعِ خود مذکور شود کہ[3] مقدمِ قضیہ شرطیہ گردانیدہ آید بہ غایت تحقیرِ شانِ حضرتِ جبرئیل واستخفافِ شانِ جلیل حضرتِ نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم است چہ در اولین وآخرین، شیاطین ومشرکین وجبابرہ وملاعین وہمہ اشقیا بے دین داخل اند، حرفِ برابری ومماثلت ایں ہمہ بآں ہر دو حضرت علیہما الصلوٰۃ والسلام گو در ضمنِ قضیہ شرطیہ باشد چساں[4] بر زبانِ آں کساں کہ دعوائے اسلام گو بنام باشد می کنند[5]، نتواند گذشت۔

دریں کلام ایں قائل بہ چند وجہ رعایتِ بلاغت کردہ است نخستیں اینکہ باوجود تعمیمِ اولین وآخرین تعمیمِ آدمی وجن نیز مذکور کرد حال آنکہ تعمیمِ اول نیز ادائے مقصود او توانست کرد، نکتہ در آں[6] این است کہ تعمیمِ اول صراحۃً بلا تکلف شیطان را شامل نبود، ناچار لفظِ جن تصریحاً افزود تا آں رئیس اہلِ تلبیس یعنی ابلیس بلا حاجت[7] بتکرار دریں تعمیم

---

[1] دلی (پ) [2] میگزرد (ذ) [3] کہ گو (باید) [4] چناں (ذ) [5] می کند (ذ) [6] دریں (ذ) [7] بلاحجت (ذ)

داخل باشد، چہ یک بار دخولِ او در تعمیم اولین و بار[1] دیگر در تعمیمِ پسین واز[2] جنّ مفہوم شد کہ کانَ مِنَ الْجِنِّ ایں نکتہ را از آثارِ تفسیر دانی ایں قائل تواں شمرد و ہمچو رعایت در ہمچو مقام مناسبِ مقتضائے حال بودہ است۔

دوئمی آنکہ ذکرِ فرشتگان دریں[3] مقام نہ آورد[4] و چنانکہ ملائکہ را در کلامِ سابق مذکور کرد۔ نکتہ دراں این است کہ مساوات و ہمسری فرشتگان با حضرتِ روح الامین و حضرتِ سید المرسلین علیہما السلام چنداں مفیدِ استخفاف نبود، پس بہ غرضِ او مزید دلالت نداشت۔

سوئمی کلمۂ حصر در قولِ او "جبرئیل اور پیغمبر ہی سے ہو جاویں" دریں جا چہرۂ مرادِ او، غازۂ رنگ تازہ می دہد، آرے خواستہ خاطر را ہمچنیں باید آراست[5]۔

دہم آنکہ قولِ او :

" اور سب لوگ مل کر شیطان اور دجال ہی سے ہو جاویں تو اس کی کچھ رونق گھٹنے کی نہیں "

گفتار یست کہ بقصورِ سماعتِ آں، اہلِ ایمان را تشریہ[6] دہ می گیرد و رنگِ سامعِ آں، گو رنگِ اخلاص نداشتہ باشد، بمجردِ شنیدنش شکست می پذیرد، ہر گاہ[7] کہ از ذکرِ شیطان و دجال با ذکرِ مقربانِ بارگاہِ حضرتِ ذی الجلال گو بطریقِ نفیِ مساوات باشد، موئے بر تن می خیزد و آبروئے اخلاص می ریزد پس وائے بر حالِ کسے کہ حرفِ گردیدنِ بر[8] ہمہ کہ ایں[9] عمومِ آنحضرت سید البرایا را شامل و سائرِ انبیاء و مرسلین و ملائکہ و مقربین و اولیاء و صدیقین و شہداء و صالحین را متناول است ہمچو شیطان و دجّال کہ سرگروہِ اہلِ ضلال و اضلال اند بر زبان راند، گو آنرا

---

[1] باز (ذ) [2] از × (ذ) [3] ازیں (پ) [4] نادرد (ذ) [5] او × (ذ) [6] داشت (ذ) [7] کشریہ (د) تشریہ (پ) [8] ہر گاہے (پ) [9] بر (ذ) [10] ایں ہمہ (ذ)

Marfat.com

بطریقِ تلبیس قضیہ شرطیہ خواند، ہیچ اہلِ ایمان ایں چنیں کلمہ بنانی و آشکارا جائز و گوارا نمی دارد و بر زبان چہ بتصور[1] ہم نمی آرد۔

سبحان[2] اللہ! زہے ایمانِ کسے کہ خود را مرشدِ اہلِ اسلام داند و مخالفانِ خود را کافر و مشرک خواند و بلا ضرورتِ داعیہ[3] و بے حاجتِ ملجئہ ہیچو کلمۂ ثقیل کہ سراپا استخفافِ مقربانِ حضرتِ ایزد جلیل است، بے باکانہ بر زبان راند و برائے تعلیمِ عوام و سوقیہ آں را در کتابِ خود ثبت[4] گرداند و آں را در کوچہ و بازار اشتہار دہد و بہ تلقینِ آں بہ حلقہ بگوشانِ خود[5] آنہا را طوقِ لعنت بر گردن نہد لیکن نازم برآں[6] قائل کہ دریں کلام ہم دادِ بلاغت دادہ است کہ کلمۂ حصر در قولِ خود "شیطان اور دجال ہی سے ہو جا دیں" دریں قرینہ ہم نہادہ و در ہر دو قرینہ رعایتِ طباق در میان جبرئیل و پیغمبر و در میانِ شیطان و دجال نمود، گو ایمان از دست رفت، الّا سرِ رشتۂ بلاغت از دست نمی بائیست داد۔ آرے مقصودِ دلی را بہ[7] ہمیں اعتبار[8] باظہار باید آورد و در تعبیر ایں چنیں مقصود را ہم ہمچنیں[9] رعایتِ بلاغت[10] باید کرد۔

امانفیِ شفاعتے کہ برائے اثباتِ انتفائے آں، ایں چنیں کلماتِ گوناگوں و عبارات دقائقِ مضمون، استعمال فرمودہ اند، بایں عبارت نمی شد کہ در کارخانجاتِ الٰہی ہیچ کس را مدخل نیست تا از خوشی و دل نہادِ او رونقِ سلطنت افزاید یا از ناخوشی و بے دلیٔ او شکستِ رونق دراں پدید آید ایں عبارت آرائیہا و ایں بیہودہ سرائیہا برائے چیست؟ لیکن ایں قائل از عادت خود مجبور است کہ اکثر در گفتارِ خود ذکرِ انبیاء و ائمہ و اولیاء و شہیداں با ذکرِ شیاطین[11] و اشقیاء و خبیثاں و عنیداں برابر می آرد و در رعایت

---

[1] متصور (پ)، [2] اللہ × (ذ)، [3] مراعیہ (پ)، [4،5] خود × (ذ)، [6] برایں حال (پ)، [7] ب × (ذ)، [8] اعتبار (ذ)، [9] ہچنیں × (ذ)، [10] بلاغت × (ذ)، [11] شیطان (ذ)

Marfat.com

تصحیح وطباقِ بدیع نمی گزارد و[1] پاسِ ادب، این ادیب[2] را از صرفِ مایۂ بلاغت باز نمی دارد تا سررشتۂ بلاغت از دست نرود گوایمان برباد شود، اگر بر عبارتش مواخذۂ علمی کرده شود قائل درجواب دہی بجاں آید و مبلغِ علم را[3] جلوه و[4] ظهور نماید و بجز بیهوده گوئی و یاوه سرائیها هیچ نه افزاید۔

حالا باید شنید که قولِ او " اوس شهنشاه کی تو یه شان ہے که چاہے تو ایک آن میں ایک حکم کن سے (الیٰ آخره) " اگر قضیه حملیه است باطل است بدو وجه :

اوّل اینکه دریں قضیه حکم حملی نیست تا قضیه حملیه باشد۔

دوّمی اینکه بر تقدیرِ فرضِ بودنش حملیه، از قضایا بتّیه نیست چه مصداق[5] آن گاہے[6] در نفس الامر واقع نیست، پس از قضایائے غیر بتّیه[7] و قضایائے غیر بتّیه مساوی[8] شرطیات است پس بطلانِ آں در شقِ ثانی مذکور می شود و اگر قضیه شرطیه است معنیٔ آں ایں چنیں باشد که اگر او سبحانه خواهد که کرورہا انبیاء و اولیاء و جنّه و ملائکه برابر حضرتِ جبرئیل و آنحضرت علیهم السلام پیدا کند و بوقوع آرد۔

پس از دو حال خالی نیست، یا مقدمِ ایں شرطیه واقعی است یا غیر واقعی و فرضی، اگر واقعی است واجب[9] آمد وجودِ کرورہا کس برابر هر دو حضرت ممدوح در نفس الامر ضرورۃً وقوع التالی عند وقوع المقدم و قول بوقوعِ تالی کفر صریح است و[10] اگر غیر واقعی[11] است، پس ممتنع بالذات است یا ممتنع بالغیر و علی التقدیرین استلزامِ مقدم مذکور[12] که ممتنع بالذات باشد یا ممتنع بالغیر برائے تالی مجزوم به نیست۔

---

[1] و × (ذ) [2] روئیت (ذ) [3] او (پ) [4] و × (پ) [5] تصدیق (پ)
[6] گاہے × (ذ) [7] غیر × (ذ) [8] مساوق (پ) [9] لازم (پ) [10] و × (ذ)
[11] غیر واقع (پ) [12] مقدر (پ)

واگر ایں قائل اعتقاد دارد کہ تعلقِ مشیت بہ کرورہا امثال، برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم ممکنِ ذاتی است وممکنِ ذاتی گو ممتنع بالغیر باشد مستلزمِ محال بالذات نمی باشد وعدمِ وقوعِ آنچہ مشیتِ ایزدی بداں متعلق می شود محال بالذات است کار بر وتنگ خواہد شد، چہ در مقامِ ثانی گذشت کہ وجود برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم مستلزمِ[1] کذبِ او سبحانہ است وکذبِ او سبحانہ محال بالذات است، پس بنا بریں اعتقاد لازم خواہد آمد کہ وجودِ برابرِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم محال بالذات باشد، بریں تقدیر[2] بے چارہ بزودی ملزم خواہد شد۔

وعلیٰ ہذا القیاس آں دو قضیہ شرطیہ یعنی از قولِ او:

"اور سب لوگ اگلے اور پچھلے (تا قولِ او) رونق گھٹنے کی نہیں"

یا از قضایائے فرضیہ تقدیریہ باشند یا از قضایائے واقعیہ نفس الامریہ یعنی یا گفتہ شود کہ مقدم ایں ہر دو شرطیہ غیر واقعی است یا گفتہ شود کہ مقدم ہر دو شرطیہ واقعی است، ثانی باطل است، چہ بودن ہمہ پیشینیاں وپسیناں با جبرئیل وپیغمبر ہمسر یا با شیطان ودجال برابر فی نفسہ اجتماع النقیضین است زیرا کہ بودن ہر کس پیغمبر مستلزمِ این است کہ بعض کساں پیغمبر نباشند بلکہ مُرسل الیہ وامت باشند کہ پیغمبر بے امت معنی ندارد وبودنِ ہر کس شیطان بے آنکہ بعض کساں چنیں باشند کہ کسبِ ضلالت از دیگرے کنند متصور نمی شود، پس آں بعض شیطان نمی تواند شد بلکہ مستفیدانِ خدمتِ او، پس مقدم ہر دو شرطیہ کہ مشتمل بر جمع نقیضین است محال است واستلزامِ مقدم محال برائے تالی مجزوم بہ نیست لِاَنَّ الْمُقَدَّمَ الْمُحَالَ یَجُوْزُ اَنْ یَّسْتَلْزِمَ نَقِیْضَ التَّالِیْ۔

ونیز معلوم نیست کہ مرادِ قائل بہ سلطنتِ جنابِ الٰہی ورونقِ آں چیست اگر مراد

---

[1] مستلزم (تا) صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم محال بالذات ✕ (ذ) [2] قدر (ذ)

Marfat.com

از سلطنتِ او سبحانہ تصرفِ او سبحانہ در ہمہ ملک و ملکوت بر وفقِ مشیت او سبحانہ است
و رونقِ آں، عبارت از جریانِ آں[1] بر وفقِ[2] حکم و[3] مصالح است چنانکہ ہمہ عالم بہ مشیتِ شاملہ
و حکمتِ کاملہ او سبحانہ برابلغ نظام واقع[4] است، پس بقائے ہمیں نظامِ ابلغ کہ در آں بعض
گمراہ و بعض مقربِ بارگاہ و بعض رانده و بعض مقبولِ حضرتِ باری و بعض ناجی و بعض بپاداشِ
بدکرداری معاقب و ناری و بعض فائز درجات و بعض در[5] اسفلِ درکات و بعض شقی و بعض
سعید و بعض مفید و بعض مستفید اند منافی تقدیرِ مذکور است کہ بریں تقدیر ہمہ کساں یکسان
و ہر ہمہ بر یک شان خواہند بود و اگر چیزے دیگر مراد داشتہ باشد بایستے بیان کرد
تا معنی کلامِ او انکشاف یافتے۔

باید دید کہ ایں قائل ایں چنیں کلامِ لاطائل کہ معنی صحیح ندارد در کدام مقام برائے
اثباتِ کدام مراد برائے چہ قسم افہام[6] و در مخاطبتِ چہ قسم عوام باستعمال آورد و بلے مناسبِ
شانِ ہدایت و تلقینِ ایمان و تبیین[7] وصف بعقائدِ دین بدانستِ او ہمیں بست۔

باید دانست کہ بعض نامنصفانِ خود پرست کہ با وصف خبرداری و ہوشیاری
بر نشوت[8] نخوت سرمست[9] اند، چوں می بینند کہ زبان دانانِ اردو ازیں کلماتِ بے جا واز
ہمچو گفتگوئے بے سر و پا انتقاصِ قدر و استخفاف بشانِ سید الانام و سائر انبیاء علیہم
السلام و ملائکہ و اولیاء کرام و شیوخ اعلام می فہمند و بہ شنیدنِ آں بہ خویشتن[10] لرزان و
ایمانِ خود خائف و ترساں بودہ ازیں کلماتِ بے ہودہ بہ ہزاراں زبان تبرّی[11] می کنند
می خواہند کہ اینہا را فریبے باید داد و حیلہ برائے دفعِ وحشتِ اینہا درمیان باید نہاد پس

---

[1] آں × (ذ) [2] برفق (ذ) برونق (پ) [3] و × (ذ) [4] واقعی (ذ) [5] در × (ذ) [6] افہام و در مخاطبتِ چہ قسم × (ذ) [7] یقین (پ) [8] تشوت (پ) [9] سرشت اند (ذ) [10] خویش (پ) [11] تیزی (ذ)

Marfat.com

گاہے می گویند کہ دریں کلمات اجلالِ شانِ ایزدی است ازیں تحاشی نباید کرد و نفرتے بخاطر نباید آورد و الّا سوءِ اعتقاد بشان ایزدی می شود و ایمان و توحید برباد می رود۔

وجوابش این است کہ کلمۂ " اوس شہنشاہ کی تو یہ شان ہے الخ " دلالت بر جوازِ کذبِ او سبحانہ و تعالےٰ عما یقولون علوّاً کبیراً می کند چنانکہ در وجہِ اول از مقامِ ثانی مذکور شد و فہمیدنِ اجلال از کلمہ کہ بر جوازِ کذبِ محال بر حضرتِ ایزد متعال دلالت داشتہ باشد بجز کج فہمی چیست و کلمۂ ثانی یعنی قولِ او " اور سب لوگ اگلے اور پچھلے الخ " خود معنیٔ صحیح ندارد، اول معنیٔ آں درست باید کرد بعد ازاں حرف دلالت بر جلالتِ شانِ ایزدی باید آورد۔

و اگر مقصود ازاں بیانِ غنی بودنِ او سبحانہ از خیراتِ ابرار و سیئاتِ اشرار بودہ است، اما ترجمۂ کریمۂ :

مَنْ شَكَرَ فَاِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهٖ وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ حَمِيْدٌ،

یا تفسیرِ کریمۂ :

اِنْ تَكْفُرُوْا اَنْتُمْ وَمَنْ فِي الْاَرْضِ جَمِيْعًا فَاِنَّ اللّٰهَ لَغَنِيٌّ حَمِيْدٌ۔

افادتِ این مقصود نمی کرد کہ این قائل درپئے عبارت آرائیہا بیجا افتاد و اگر این ہر دو جملہ برائے بیان نفیِ مداخلتِ کسے در کارخانجاتِ الٰہی آوردند، اما بیانِ آں بایں عبارات مؤدّی نمی شود کہ او سبحانہ نیاز کارکن و کارساز ندارد و ہر چیز را بقدرتِ شاملہ و حکمتِ کاملۂ خود

---

۱ ایزدی پست نشود و ایمان (ذ) ۲ است (تا) می شود × (ذ) ۳ نہ رود (ذ) ۴ می کنند (ذ) ۵ ۶ و × (ذ)
افتادہ (ذ) ۸ حیہ (ذ) ۹ نفی × (ذ) ۱۰ اما × (ذ) ۱۱ نمی شد (پ) ۱۲ نبار

Marfat.com

بوجود[1] می آرد۔

راست چرا نہ گفتہ شود کہ مقصودِ او استخفافِ شانِ حضراتِ انبیاء و اولیاء و نفیِ وجاہت ایں حضرات در حضرتِ ایزدی بود و برائے بیانِ آں[2] کدامی عبارتِ دیگر چست[3] و چسپاں نمی نمود[4] و در فاتحۂ ایں مقام گذشت کہ کلامے کہ در تحمید و ثنائے الٰہی باشد اگر بر استخفاف و اہانتِ حضراتِ انبیاء و ملائکہ اشتمال داشتہ باشد بسبب تضمن ثنائے[5] الٰہی از شناعتِ دلالت بر ازرا[6] بر انبیاء و ملائکہ بیروں نمی شود، اشتمالِ ایں ہر دو کلمہ بر اجلالِ شانِ الٰہی بر تقدیرِ فرضِ آں، گو بر خلافِ بر واقع است، مصحح[7] اباحتِ استخفاف بشانِ حضرات انبیاء و اولیاء نمی تواند شد۔

و گاہے می گویند کہ مفہوم از ایں کلمات تنقیصِ شان و قدرِ حضرت سرورِ کائنات با دیگر انبیاء و ملائکہ علیہم الصلوٰۃ والسلام نسبت بشانِ ایزدی است و در ہیچ تنقیص ہیچ[8] شناعت نیست۔

معلوم نیست کہ ایں توجیہ چہ معنی دارد، آیا[9] مراد ایں است کہ مدلولِ ایں کلمات تنقیصِ شانِ[10] حضرات ممدوحین از شانِ او سبحانہ است، ایں خود غلط فہمی است کہ ما خود بیان کردیم و باثبات آوردیم کہ از ایں[11] کلمات استخفاف و انتقاصِ قدرِ آنحضرات نسبت بہ مناصبِ ایشاں کہ خدائے عزوجل بہ ایشاں کرامت فرمودہ است لازم می آید و شناعتِ آں بر ہیچ اہلِ ایمان پوشیدہ نیست و انشاء اللہ تعالےٰ در مقامِ رابع مذکور می شود با ایں ہمہ تنقیصِ شانِ حضراتِ ممدوحین از شانِ او سبحانہ بر سوقِ کلام کہ مقصود ازاں نفی سبب بودنِ شفاعت برائے نجاتِ اہلِ سیئات و عقوبات است،

---

[1] موجود (پ) [2] آں × (پ) [3] چیست (پ) [4] بود (د) [5] ثنائے × (ذ) [6] از دراء (ذ) [7] صحیح (پ) [8] بہ ہیچ (ذ) [9] آیا (پ) [10] شان × (پ) [11] ایں (پ)

انطباق ندارد و چہ[1] کسانیکہ اعتقاد دارند کہ شفاعتِ آں[2] حضرات سببِ نجات می شود، آں[3] حضرات رابندگان[4] واو سبحانہ را خدامی دانند، تنقیصِ شانِ آں[5] حضرات از شانِ او سبحانہ تعالیٰ در ہیچ مدعائے ایں قائل دخلے ندارد۔

انصاف[6] شرط است کہ کلامِ الٰہی واحادیثِ نبوی واقاویلِ صحابہ وتابعین ائمہ ومجتہدین وعلمارِ دین وعرفائے عابدین بہ اجلال وتعظیمِ شانِ الٰہی مشحون ودر کثرت از حدِ حصر افزون است، در ہیچ بیانے ودر ہیچ زمانے در ہیچ مکانے از ہیچ ذی ایمانے ایں چنیں کلمات کہ ازیں قائل سرزدہ و[7] بمقتضائے عقیدتِ قلبی بے تاباں بر زبانش آمدہ صدور نیافت آیا ہمہ آں[8] حضرات در اجلالِ شانِ الٰہی روادار تنقیصے بودند کہ بر ہیچ کلمات جسارت واقدام نہ نمودند وایں چنیں کلام استخفاف التیام بر زبان نہ آوردند، شاید ایں قائل ایں کلام را از قبیل کَمْ تَرَکَ[9] الْاَوَّلُ لِلْاٰخِرِ اندیشیدہ باشد۔

وجہِ یازدہم قولِ او

"اور وہ مالک الملک اپنے بندوں کو بہتیرا ہی نوازے الخ"

بسوق[10] وروشِ دلالت بر استخفاف دارد زیرا کہ ایں کلام مسوق است برائے بیانِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم وحضراتِ سائرِ انبیاء علیہم السلام را رتبۂ شفاعت محبت دربارگاہِ الٰہی حاصل نیست وایں معنی بے آنکہ فی المعنی نفی محبوبیت از آنحضرات علیہم السلام نسبت بجنابِ الٰہی نمودہ شود حاصل نمی آید، چہ اگر محبوبیت متحقق باشد آں نیز متحقق باشند کہ اَلشَّیْءُ اِذَا ثَبَتَ، ثَبَتَ بِلَوَازِمِہٖ وَآثَارِہٖ لیکن آثارِ محبوبیت

---

[1] وکسانیکہ (ذ) [2] [3] [5] ایں (پ) [4] بندہ (پ) [6] والانصاف (ذ) [7] و [8] [9] یترک (ذ) [10] والآخر (ذ) الآخر (پ) [10] سوق (ذ)

Marfat.com

یعنی بار[1] یابی و پذیرائی شفاعتِ ایشاں و نفعِ آں در حطِّ سیئات با استرضائے او سبحانہ و رضاخواہی او سبحانہ برائے آں حضرات کہ ایں ہمہ آثارِ محبوبیت و محبیت[2] اند در زعمِ ایں قائل مترتب نیست والّا شفاعتِ محبت متحقق باشد، ہرگاہ کہ لوازم و آثارِ محبوبیت منتفی شد معنی محبوبیت نیز منتفی شد گو بنام و در ظاہر آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم را بحبیب اللہ ملقب کردہ شود کہ عبرت بمعنی است نہ بلفظ، پس ایں کلام مسوق است برائے نفیِ آثارِ محبوبیت کہ مستلزمِ نفی محبوبیت است و نفیِ محبوبیت بدیں وجہ ابلغ است از تصریح، خصوصاً نسبت بمقامِ استخفاف تعریضِ ملیح است و تلویح، آیا[3] ایں تلویح انتقاص در[4] آنحضرت نیست؟

قدرِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در بارگاہ[5] رب العزت آں[6] است کہ نبذے ازاں سابق مذکور شد، آنحضرت محبوب ترینِ احبائے حضرتِ باری جل شانہ است و او سبحانہ رضاخواہِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم و شفاعت پذیرِ ایشاں[7] است و سببِ[8] پذیرائی شفاعتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم محبوبیتِ آنحضرت است و ایں معنی از روئے آیاتِ قرآنی و احادیثِ صحیحہ ثابت است چنانکہ در مقامِ اول بہ تفصیل گزشت۔

و نیز ذکرِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم بہ تنکیر کہ در ہمچو جا افادتِ تحقیر میکند و آں قولِ او "اور کسی کو حبیب کا" در افادتِ[9] مرادِ قائل بکار است۔

وجہِ دوازدہم آنکہ آنچہ ایں قائل در صورتِ ثالثہ بیان کردہ و آں قسم را در

---

[1] باز (پ) [2] محبت (پ) [3] اما (پ) [4] درآنحضرت نیست × (ذ)
[5] بہ نسبت قدرِ آنحضرت در بارگاہ (ذ) [6] آں × (ذ) [7] پذیر × (پ) [8] بسبب (ذ) [9] مفصل (ذ) [10] افادت × (ذ)

Marfat.com

حضرتِ باری جل شانہٗ روا داشتہ دلالتِ صریحہ دارد برآں[1] کہ کسے از آں گنہگاراں کہ آمرزیدہ خواہند شد و نجات خواہند یافت، بحضرتِ سید الانام علیہ الصلوٰۃ والسلام استشفاع نخواہند کرد و التجا نخواہند آورد[2] و پناہ نخواہند برد حالآنکہ[3] منصبِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم این است کہ ہمہ کساں از پیشیں و پسیں و اولین و آخرین ناچارہ و مضطر گشتہ و از حضرت دیگر رسلِ عظام علیہم السلام مایوس و نومید[4] برگشتہ در حضرتِ ملاذِ خلائق و ملجأ انام علیہ از کی الصلوٰۃ والسلام پناہ برند و شفاعت خواہ شوند و آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم بمزید رحمت برحالِ ایشاں در بارگاہِ ایزدی جل شانہٗ شفاعت کنند و آں[5] بیچارگاں بفیضِ توجہِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم از اہوال و صعابِ احوال[6] نجات یابند و جمیع انبیاء و رسل زیرِ نشانِ عالی شانِ حضرتِ ایشان صلی اللہ تعالےٰ[7] علیہ وسلم باشند و حضرتِ ابراہیم و حضرتِ عیسےٰ علیہما السلام در عدادِ امت[8] حضرتِ ایشاں در آیند و ایں معنی از روئے احادیثِ صحیحہ ثابت است، آیا ایں کلام انتقاصِ قدرِ آں سید الکرام نیست؟

علمائے دین در بیانِ حدیثِ صحیح کہ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم ارشاد فرمودہ اند:

اَنَا سَیِّدُ النَّاسِ یَوْمَ الْقِیَامَۃِ

ذکر کردہ اند کہ آنجناب سید الناس در دنیا و روزِ قیامت است اِلّا تخصیصِ روزِ قیامت بذکر، بدیں جہت است کہ سیّد آنکس است کہ مردماں سوئے او در حوائجِ خویش پناہ جویند و التجا برند، آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در روزِ قیامت بدیں صفت متفرد[9] ہستند کہ ہمہ

---

[1] بریں کہ (پ) [2] آوردہ (ذ) [3] اینکہ (پ) [4] ونومید بر× (ذ) [5] وایں (پ) [6] احوال× (ذ) [7] صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم× (پ) [8] عداد × (ذ) [9] منفرد (پ)

اولین و آخرین چوں بہ التجا سوئے مرسلین بشتابند سوائے[1] آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم ملجا و جائے پناہ نیابند[2] گویا ایں حدیث دریں حکم بآیہ کریمہ :

لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ

ماند، چہ ملک در ہر آن و ہر زمانہ برائے خدائے یگانہ است، اِلّا ظہورِ خصوصیتِ ملک بجنابِ[3] ایزدِ کردگار بدیں وجہ کہ بیچک کس دعوئے ملک بہ دروغ ہم کردن نتواند درہماں روز است۔

وجہِ سیزدہم قولِ او :

"اوس امیر نے اوس چور کی سفارش اس واسطے نہیں کی کہ اس کا قرابتی ہے یا آشنا یا اس کی حمایت اوس نے اٹھائی بلکہ محض بادشاہ کی مرضی سمجھ کر، کیونکہ وہ تو بادشاہ کا امیر ہے نہ چوروں کا تھانگی"

برغایتِ انتقاصِ قدر و استخفافِ شانِ حضرتِ سید الشفعا صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم دلالت دارد، بیانش این است کہ شانِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم این است کہ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم غایتِ رأفت و رحمت بحالِ امتِ خود دارند چنانکہ ایزد سبحانہ آنحضرت را بہ رأفت و رحمت در کتابِ عزیز نعت[4] فرمودہ و ارشاد کردہ :

لَقَدْ جَآءَكُمْ رَسُوْلٌ مِّنْ اَنْفُسِكُمْ عَزِيْزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيْصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِيْنَ رَءُوْفٌ رَّحِيْمٌ ۔

و آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم بہ سببِ رأفت و رحمت بر حالِ امتِ خود ہمیشہ برائے ایشاں اشفاق می فرمودند و بہتِ آمرزشِ ایشاں دعا در حضرتِ الٰہی می نمودند چنانکہ در مشکوٰۃ شریف مروی است ۔

---

[1] سوئے (ذ) [2] یابند (ذ) [3] آنجناب (ذ) [4] صفت (ذ)

Marfat.com

اِنَّ النَّبِیَّ صَلَّی اللّٰہ تعالیٰ علیہ وسلم تَلَا قَوْلَ اللّٰہِ تَعَالٰی فِیْ سُوْرَۃِ اِبْرَاھِیْمَ رَبِّ اِنَّھُنَّ اَضْلَلْنَ کَثِیْرًا مِّنَ النَّاسِ فَمَنْ تَبِعَنِیْ فَاِنَّہٗ مِنِّیْ وَقَالَ عِیْسٰی اِنْ تُعَذِّبْھُمْ فَاِنَّھُمْ عِبَادُکَ فَرَفَعَ یَدَیْہِ فَقَالَ اللّٰھُمَّ اُمَّتِیْ اُمَّتِیْ وَبَکٰی فَقَالَ اللّٰہُ تَعَالٰی یَا جِبْرَئِیْلُ اِذْھَبْ اِلٰی مُحَمَّدٍ وَّرَبُّکَ اَعْلَمُ فَاسْئَلْہُ مَا یُبْکِیْہِ فَاَتَاہُ جِبْرَئِیْلُ فَسَاَلَہٗ فَاَخْبَرَہٗ رَسُوْلُ اللّٰہِ صلی اللّٰہ تعالیٰ علیہ وسلم بِمَا قَالَ فَقَالَ اللّٰہُ لِجِبْرَئِیْلَ اِذْھَبْ اِلٰی مُحَمَّدٍ فَقُلْ اِنَّا سَنُرْضِیْکَ فِیْ اُمَّتِکَ وَلَا نَسُوْءُکَ۔

وترجمۂ ایں حدیث در مقامِ اول گذشت۔

وہمچناں در احادیثِ دیگر وارد شدہ است کہ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم در روزِ قیامت نیز اُمّتی اُمّتی ارشاد خواہند فرمود۔ ازیں حدیث و از احادیثِ دیگر ثابت است کہ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم شفاعت برائے امت بمقتضائے فرطِ رأفت و رحمت خواہند کرد و رضائے الٰہی بہ مغفرتِ ایشاں بہ سببِ شفاعتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم خواہد بود۔

ایں قائل ایں رأفت و رحمت را کہ سببِ شفاعتِ امت است بالائے طاقِ نسیان گذاشتہ حمایتِ گنہگاراں را کہ بمقتضائے رأفت و رحمت است بہ تہانگ دنداں

۱؎ فی سورۃ ابراہیم × (پ) ۲؎ فاسئلہ × (ذ) ۳؎ ومایکبیہ (ذ) ۴؎ اللہ × (ذ) ۵؎ کہ × (ذ) ۶؎ بسبب (ذ)

Marfat.com

تعبیر می کند، اگر ایں استخفافِ شان نیست باز چیست؟ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم چنانکہ مقربِ حضرتِ کردگارِ آمرزگار است، ہمچناں رؤوف و رحیم بر حالِ امت گو گنہگار و بدکردار است۔

ایں کلام ضلالت التیام بدو وجہ بر[1] استخفافِ شانِ حضرتِ سید الانام دلالت می کند:

یکے آنکہ ایں قائل صفت رأفت و رحمت را کہ سببِ شفاعت است، قصداً بہ طاقِ نسیاں گذاشت۔

دوئمی آنکہ شفاعتِ گنہگاراں را کہ بمقتضائے رأفت و رحمت است بہ متانگداری دزداں نامید، آرے شکر و سپاسِ نعمتِ رأفت و رحمتِ آنحضرت ہمیں می بائیست۔

وجہِ چہاردہم اینکہ قول او:

" اور جو چور کا حمایتی بن کر اوس کی سفارش کرتا تو آپ ہی چور ہو جاتا "

تلویح و تعریضِ شنیع است، بیانش آنکہ اول مرادِ ایں قائل بحمایتیِ دزد[2] ذہابِ فہمید حمایتیِ دزد[3] را دو معنی متصور است۔

یکے آنکس کہ دزدی را فعلِ پسندیدہ انگاشتہ دزد را بے گناہ پنداشتہ در مقابلہ و مزاحمتِ بادشاہ بہ حمایتِ دزد برخیزد و گوید کہ دزد سزاوارِ عقاب[4] نیست یا گوید کہ بادشاہ یارائے آں ندارد کہ دزد را معاقبت و معاتبت کند کہ من حامیِ اویم، ایں قسم حامیِ[5] دزد بلاشبہ خود گنہگار است و ایں چنیں حامیِ بدکرداراں خود بدکردار است لیکن ایں چنیں کس را شفیعِ دزد نتواں گفت کہ شفاعتِ دزد بحضورِ بادشاہ دیگر است و بغاوت از بادشاہ کمک باغیاں[6] دیگر، نفیِ ایں معنی ازیں مقام علاقہ و مناسبت ندارد چہ از نفیِ ایں معنی

---

[1] بر ہر دو (ذ) [2] دزداں (ذ) [3] دزداں دو معنی (د) [4] معاقبت (ذ) [5] حمایتی (ذ) [6] و دیگر (ذ)

Marfat.com

بے دخل بودنِ شفاعت وسبب نبودن برائے نجات مجرماں ثابت نمی شود، پس ارادۂ ایں معنی بامرادِ قائل مساسے ندارد۔

دوئمی آنکس کہ برحالِ دزد[1]، بسبب ناچاری و شرمساری او بعد گرفتاری و مذلت وخواری واندوہ وزاری او[2] رحم آوردہ دزد را امیدوار گردانید[3] کہ برائے تو سفارش بحضورِ بادشاہ می کنم وآمرزشِ گناہِ تو می خواہم واز جہت عنایتِ[5] بادشاہ وبحسبِ وعدۂ او یقین دارم کہ شفاعتِ من قبول فرماید وگناہ عفو نماید بنا بر عنایت و وعدۂ بادشاہ متکفلِ شفاعت تو می شوم، پس بحضورِ بادشاہ رفت وشفاعت بعرض آورد، بادشاہ بسبب منزلت و جاہ ومحبوبیتِ او درآں بارگاہ و وعدۂ خود بآں[6] کہ سفارشِ تو رد نکنم، پذیرا فرمود[7] وآں دزد بے چارہ نجات یافت۔

قائل بنفی[8] حمایتی دزد ہمیں[9] معنی منظور دارد کہ بودن حمایتی بہ ہمیں معنی دلش را می خارد وحمایتی[10] دزد را ہمیں معنی می باید تا مرادِ قائل بحصول انجامد وعامہ وسوقیہ فریب خوردہ از[11] اثباتِ ایں چنیں حمایتی تحاشی کردہ حلقۂ اطاعتش در گوش وغاشیۂ تلبیس او بر دوش کشند۔

حالا[12] اعتقادِ مامومنین در شانِ حضرتِ سید المرسلین صلوٰۃ اللہ علیہ وسلامہ اول باید شنید بعد ازاں کلامِ ایں قائل را[13] بر آں منطبق تصور کردہ، باید دریافت کہ استخفاف بشانِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم کجا رسید، اعتقادِ ما[14] مومنین این است کہ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم بر گنہگارانِ امتِ خود بمقتضائے غایت رأفت و رحمت رحم آوردہ وایں بے چارگاں را ناچار ومضطر دیدہ وایشاں را پناہ جویاں وملتجیانِ بارگاہِ

---

[1] دزد (ذ) [2] او × (ذ) [3] گرداند (ذ) [4] تو × (ذ) [5] بنیایت (ذ) [6] بایں (پ) [7] فرمودن (ذ) [8] نفی نفی (ذ) ، نفی حمایتی (پ) [9] بایں (پ) [10] حمایتی دزد ہمیں می باید (ذ) حمایتی دزد را بہمیں معنی دزد باید (پ) [11] واثبات (ذ) [12] حال (ذ) [13] را × (ذ) [14] ما × (ذ)

Marfat.com

خود یافتہ در عرصۂ محشر بر حالِ ایشاں شفقت و رأفت فرمودہ حامیٔ ایشاں خواہند شد، چہ ارشاد فرمودہ اند:

شَفَاعَتِیْ لِاَھْلِ الْکَبَائِرِ مِنْ اُمَّتِیْ

و در عرصۂ محشر خواہند فرمود اَنَا لَھَا وچوں دعوتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ و سلم در حقِ امت ہماں دعائے مستجاب است کہ بہ مستجاب[1] بودنش یقین[2] حاصل دارند، و نیز نص:

وَ لَسَوْفَ یُعْطِیْکَ رَبُّکَ فَتَرْضٰی

افادتِ یقینِ پذیرائی شفاعتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم کردہ است، آنحضرت تکفلِ شفاعتِ ایشاں خواہند کرد، پس از حضرتِ ایزد سبحانہ آمرزشِ ایشاں خواہند خواست و او سبحانہ بسببِ محبوبیت و منزلت و وجاہتِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مسئولِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم مقبول و شفاعتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم مستجاب خواہند فرمود و بسببِ[3] شفاعتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم رحمت و مغفرتِ الٰہی آں بے چارگاں را دریافتہ نجات خواہد بخشید۔

الحال تفطن باید کرد ایں چنیں حمایتی، و نزد[4] آں گنہگاراں را نزد و تہانگی[5] نامیدن اگر استخفاف و کفر صریح نیست[6] باز چیست؟ العیاذ باللہ تعالیٰ من ذلک، ایں چنیں حمایتی، نزد نزدیک ترین بارگاہِ بادشاہ[7] و برترین اہلِ منزلت و جائیگاہ کہ ہر آئنہ عرضِ او پذیرا و مسئولِ او مقبول می گردد و بادشاہ بسببِ محبوبیت او خاطر شکنی او روا نداشتہ و بمصدوق[8]:

وَ لَسَوْفَ یُعْطِیْکَ رَبُّکَ فَتَرْضٰی

---

[1] مستجابات (ذ) [2] بود پس (پ) [3] بر (پ) [4] و (ذ) [5] نزد و گنہگار (پ) [6] گنہگار (پ) [7] نیست (پ) [8] شاہ (پ) [9] و بمصدوق (پ)

وبخواہے[1] ماقیل لہٗ :

اِنَّا سَنُرْضِیْكَ فِیْ اُمَّتِكَ وَلَا نَسُوْءُكَ

ہرگونہ رضائے او خواستہ بخاطر داشتِ او از مجرماں درگزرمی کند و بر متوسلانِ او غضب و نقمت نمی آرد چنانکہ خازنِ نار از[2] آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم عرض خواہد کرد :

یَا مُحَمَّدُ! مَا تَرَکْتَ لِغَضَبِ رَبِّكَ فِیْ اُمَّتِكَ مِنْ نَّقْمَةٍ،

اَعَاذَنَا[3] اللّٰهُ مِنْ سُوْٓءِ الْاِعْتِقَادِ وَعَصَمَنَا مِنْ[4] سُوْجِبَاتِ الزَّنْدَقَةِ وَالْاِلْحَادِ بِحُرْمَةِ حَبِیْبِهٖ وَاٰلِهِ الْاَمْجَادِ اِنَّهٗ وَلِیُّ الْعِصْمَةِ وَالسَّدَادِ۔

---

[1] وبخواہے قیل لہ (اصل) [2] در (ذ) [3] اعاذ اللہ (اصل) [4] فی (اصل)

Marfat.com

المقام الرّابع

در حکمِ اقترافِ استخفاف به شانِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم وحضراتِ سائرِ انبیاءِ علیہم السلام وحالِ مرتکبِ ایں جریمۂ شنیعہ عند الفقہاء وعلماءِ الشریعۃ۔

از آنجا کہ احوالِ اشیاء بمقابلۂ احوالِ اضدادِ آنہا آسان تواں دریافت کہ اَلْاَشْیَاءُ تُعْرَفُ بِاَضْدَادِھَا مناسب چناں نماید کہ اول از اجلال واکرامِ شانِ واجب الاعظام آنحضرت سید الانام علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ منصوصِ کلامِ معجز نظام ومعمولِ صحابہ واہلِ بیتِ کرام وعلماءِ مجتہدین وائمۂ اہلِ اسلام بودہ است اندکے از بسیارے کہ مشتے از خروارے باشد بہ نگارش آید، بعد ازاں حالِ مستخف واستخفاف شرعًا از روئے روایاتِ فقہ گزارش یابد[1] تا در اذہانِ اوقع و[2] مسترشد[3] شدن را انفع باشد۔

باید دانست کہ ایمان عبارت از تصدیقِ قلبی بایں کہ پروردگار موجود ویگانہ و آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم بندہ وپیغمبرِ اوست وموافقتِ ظاہر و[4] باطن اقرار بکلمتی الشہادۃ است، بایں ہر دو جزء[5] ایمان تمام است وبدونِ آں ناتمام، پس ہر کہ تصدیق آرد بہ رسالتِ آنحضرت وبآنچہ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم آوردہ است، مومن است وہر کہ تصدیق آں در دل نہ آرد ایمان[6] ندارد، کما قال سبحانہ ؛

---

[1] باید (پ) [2] و نہ (د) [3] مرشد (پ) [4] یا (پ) [5] چیز (پ) [6] ایمان ندارد نہ (د)

Marfat.com

وَلَمْ يُؤْمِنْ بِاللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ فَاِنَّا اَعْتَدْنَا لِلْكٰفِرِيْنَ سَعِيْرًا۔

" یعنی وکسانیکہ ایمان نہ آوردہ بہ خدائے تعالےٰ وپیغامبرِ او پس ما ساختہ ایم برائے کافراں آتشِ دوزخ "

وایمان بآنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم بے محبت بآں[1] حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم متصور نیست مومن را ضرور است کہ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم را از جان وپدر و فرزند خود وسائرِ خلق محبوب تر و دوست تر دارد کما قال عز من قائل :

اَلنَّبِيُّ اَوْلٰى بِالْمُؤْمِنِيْنَ مِنْ اَنْفُسِهِمْ

"یعنی پیغامبر مہتر است بمومناں از جانہائے ایشاں"

وآنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم ارشاد فرمودہ اند :

لَنْ يُّؤْمِنَ اَحَدُكُمْ[2] حَتّٰى اَكُوْنَ اَحَبَّ اِلَيْهِ مِنْ نَّفْسِهٖ۔

" ہرگز ایمان نیارد یکے از شما تا آں[3] کہ باشم من محبوب تر سوئے او از جان خویش "

قال صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم :

لَا يُؤْمِنُ اَحَدُكُمْ حَتّٰى اَكُوْنَ اَحَبَّ اِلَيْهِ مِنْ وَّالِدِهٖ وَوَلَدِهٖ وَالنَّاسِ اَجْمَعِيْنَ۔

" ایمان نمی آرد یکے از شما تا آنکہ باشم من محبوب تر سوئے او از پدر و پسر او و مردمانِ تمام "

---

[1] بداں (ذ) [2] من احدِکم (ذ) [3] آں × (ذ)

Marfat.com

وبرائے محبتِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سید الابرار، علامات و آثار بسیار اند کہ برائے امتحانِ محبتِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم محک و معیار اند، ازاں جملہ کثرتِ ذکرِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم است کہ مَنْ اَحَبَّ شَیْئًا اَکْثَرَ ذِکْرَہٗ "ہر کہ چیزے را دوست دارد یادش بیشتر آرد" و از آثار آنست کہ با وصفِ اکثارِ ذکرِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم، دقیقہ در اجلال و اعظام و توقیر و احترام نامِ مرعی نگذارند و نامِ آں سید الانام بہ کمالِ تعظیم و اکرام مقرون بہ صلوٰۃ و سلام بر زبان آرند و اظہارِ ترس و شکستگی و فروتنی و خضوع و تذلل و تواضع و خشوع بمجرد گذشتن نامِ مقدس مرعی دارند

قال اللہ سبحٰنہ :

لَا تَجْعَلُوْا دُعَآءَ الرَّسُوْلِ بَیْنَکُمْ کَدُعَآءِ بَعْضِکُمْ بَعْضًا۔

فی التفسیر الکبیر :

لَا تُنَادُوْہُ کَمَا یُنَادِیْ بَعْضُکُمْ بَعْضًا، لَا تَقُوْلُوْا یَا مُحَمَّدُ، یَا اَبَا الْقَاسِمِ وَلٰکِنْ قُوْلُوْا یَا رَسُوْلَ اللّٰہِ یَا[1] نَبِیَّ اللّٰہِ

"یعنی نخوانید آں حضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم را چنانکہ می خوانند بعض شما مر بعض را، مگوئید یا محمد! یا ابا القاسم لیکن[2] بگوئید یا رسول اللہ! یا نبی اللہ!"

وقال سبحٰنہ و تعالیٰ

یٰٓاَیُّھَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا لَا تَرْفَعُوْٓا اَصْوَاتَکُمْ فَوْقَ

---

[1] بنبی (د) [2] یا نبی اللہ ؟ (د) [3] لکن (د)

صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوْا لَهٗ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ اَنْ تَحْبَطَ اَعْمَالُكُمْ وَاَنْتُمْ لَا تَشْعُرُوْنَ۔

"یعنی کسانیکہ ایمان آوردہ اید[1] بر ندارید آوازہائے خویش برآواز پیغمبر و[2] بلند مکنید[3] برائے او گفتار را چوں بلند آوازی[4] کردن بعض شما مر بعض را از بہت خوف اینکہ حبط شود اعمال شما و شما ندانید"

وابو محمد مکی گوید:

اَیْ لَا تُسَابِقُوْهُ بِالْكَلَامِ وَلَا تُعَنِّفُوْهُ بِالْخِطَابِ وَلَا تُنَادُوْهُ بِاسْمِهٖ نِدَآءَ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ وَّلٰكِنْ عَظِّمُوْهُ وَوَقِّرُوْهُ بِاَشْرَفِ[5] مَا يُحِبُّ[6] اَنْ يُّنَادٰى بِهٖ يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ يَا نَبِيَّ اللّٰهِ۔

"یعنی سبقت بسخن مکنید بآنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم و درشتی مکنید برائے آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در خطاب و ندا مکنید او را بنام او چوں ندا کردن بعض شما مر بعض را لیکن تعظیم او کنید و توقیر او نمائید و ندا کنید او را بہ شریف ترین آنچہ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم دوست دارد اینکہ بآں ندا کردہ شود و آں این است کہ یا رسول اللہ! یا نبی اللہ گوئید"

باید دانست کہ او سبحانہ اہل ایمان را از بہ داشتن آواز بہ آواز آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم و ندا کردن آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم بے اجلال و توقیر نہی فرمودہ و این بے ادبی را نسبت بہ آنحضرت روا نداشت و بہ مرتکب این جریمۂ عظیمہ بہ وعید

---

[1] اند (ذ) [2] و× (ذ) [3] مکنید (پ) [4] آوازے (ذ) [5] بالشرف (ذ) [6] ماتحب (پ)

حبطِ اعمال تخویف نمود، پس معلوم شد کہ اسارتِ ادب نسبت[1] بآنحضرت صلی اللہ تعالےٰ وسلم موجبِ حبطِ اعمال می شود و ہمہ علما ربریں اتفاق دارند کہ بجز کفر ہیچ گناہ، موجبِ حبطِ عمل نمی گردد و ہر چہ موجبِ حبطِ اعمال است، کفر است۔ حالا بہ قیاس باید پنداخت کہ اسارتِ ادب بآنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم موجبِ حبطِ اعمال است و ہر چہ موجبِ حبطِ اعمال است، کفر است پس اسارتِ ادب بآنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم کفر است۔

و نیز شعور باید داشت کہ شانِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در حیات و بعد ممات در بارۂ تعظیم و اجلال یکسان و بر یک حال است، آوردہ اند کہ ابو جعفر منصور بادشاہ با حضرتِ امامِ مالک در مسجدِ نبوی مناظرہ کرد، امامِ مالک باو فرمود:

يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ لَا تَرْفَعْ صَوْتَكَ فِي هٰذَا الْمَسْجِدِ فَإِنَّ اللّٰهَ عَزَّ وَجَلَّ أَدَّبَ قَوْمًا فَقَالَ لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ الْآيَةَ وَمَدَحَ قَوْمًا فَقَالَ إِنَّ الَّذِينَ يَغُضُّونَ أَصْوَاتَهُمْ الْآيَةَ وَذَمَّ قَوْمًا إِنَّ الَّذِينَ يُنَادُونَكَ مِنْ وَرَاءِ الْحُجُرَاتِ الْآيَةَ وَإِنَّ حُرْمَتَهُ مَيِّتًا كَحُرْمَتِهِ حَيًّا فَاسْتَكَانَ لَهَا أَبُو جَعْفَرٍ وَقَالَ يَا أَبَا عَبْدِ اللّٰهِ آسْتَقْبِلُ الْقِبْلَةَ وَأَدْعُو أَمْ أَسْتَقْبِلُ رَسُولَ اللّٰهِ فَقَالَ وَلِمَ تَصْرِفُ وَجْهَكَ عَنْهُ وَهُوَ[2] وَسِيلَتُكَ وَوَسِيلَةُ أَبِيكَ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ[3] بَلِ

---

[1] نسبت ہ (د) [2] فہو (اصل) [3] الی یوم القیامۃ (اصل)

Marfat.com

اَسْتَقْبِلُہٗ وَاسْتَشْفِعُ بِہٖ فَیُشَفِّعُکَ اللّٰہُ عَزَّ وَجَلَّ۔

"یعنی اے امیرِ مسلماں! برندار آوازِ خود دریں مسجد زیرا کہ خدائے تعالیٰ قومے را تادیب کردو فرمود لَا تَرْفَعُوْٓا اَصْوَاتَکُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِیِّ الْاٰیۃ وقومے را ستود پس فرمود اِنَّ الَّذِیْنَ یَغُضُّوْنَ اَصْوَاتَھُمْ الْاٰیۃ وقومے را نکوہید پس فرمود اِنَّ الَّذِیْنَ یُنَادُوْنَکَ مِنْ وَّرَآءِ الْحُجُرَاتِ الْاٰیۃ و بدرستی حرمت آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم بعد وفات چوں حرمت اوست در حیات پس فروتنی آورد، ابوجعفر بادشاہ وگفت اے باعبداللہ! رو بقبلہ آرم و دعا کنم یا رو برسول اللہ آرم، پس امام مالک فرمود برائے چہ گردانی روئے خود را از آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم زیرا کہ او وسیلہ تو و وسیلہ پدرِ تو آدم علیہ السلام سوئے خدائے تعالےٰ در روزِ قیامت است بلکہ با آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم رو آر و با آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم استشفاع و درخواستِ سفارش کن پس خدائے تعالےٰ شفاعتِ تو قبول خواہد فرمود۔"

واسحاق تجیبی گفتہ کہ صحابہ رضوان اللہ تعالےٰ علیہم بودند کہ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم را ذکر نمی کردند مگر کہ می ترسیدند و پوستِ ایشاں می لرزید و ایشاں را قشعریرہ می گرفت و ایشاں می گریستند از جہتِ محبت و شوقِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم و بعض ایشاں می گریستند و از جہتِ ہیبت و تعظیمِ آں رسولِ کریم علیہ ازکی الصلوٰۃ والتسلیم۔

و نیز ابوابراہیم تجیبی گفتہ واجب است بر ہر مومن ہر گاہ کہ ذکر کند آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم را یا آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم نزدِ او ذکر کردہ شوند کہ خضوع و خشوع و

Marfat.com

فروتنی کند و باوقار بود و خود را سکون دہد و از جنبش باز ماند و در ہیبت او گیرد و در اجلالِ او کوشد بدانچہ در ادب نسبت بدان حضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم می گرفت اگر روبروئے آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم بود۔

حالاً[1] حالِ کسانیکہ بہ شرفِ صحابیتِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فائز نبودند باید شنید از عمرو بن العاص مروی است کہ گفت کہ نبود کسے دوست تر سوئے من از پیغامبر صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم و نہ بزرگ تر در چشمِ من از[2] آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم و طاقت نمی داشتم کہ چشم خود را پر گردانم[3] از جمالِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم از جہتِ اجلالِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم و اگر از من صفتِ آن حضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم پرسیدہ شود طاقتِ آں ندارم زیرا کہ بدرستی من نبودم کہ پُر[4] گردانم چشمِ خود را از جمالِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم۔

و از اسامہ رضی اللہ تعالےٰ عنہ روایت کردہ شد کہ آمدم بر آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم و دراں حال یارانِ او گردِ او نشستہ بودند گویا بر سرہائے ایشاں پرندگان اند، یعنی سرہائے خود نمی جنبانیدند، چہ پرندہ بجائے می نشیند کہ آں را ثابت و برقرار می بیند۔

وَقَالَ عُرْوَةُ بْنُ مَسْعُوْدٍ حِيْنَ وَجَّهَتْهُ قُرَيْشٌ عَامَ الْقَضِيَّةِ إِلَى رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ تَعَالٰى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَرَأَى مِنْ تَعْظِيْمِ أَصْحَابِهٖ لَهٗ مَا رَأَى وَإِنَّهٗ لَا يَتَوَضَّأُ إِلَّا ابْتَدَرُوْا وَضُوْءَهٗ وَكَادُوْا يَقْتَتِلُوْنَ عَلَيْهِ وَلَا يَبْصُقُ بُصَاقًا وَلَا يَتَنَخَّمُ نُخَامَةً إِلَّا تَلَقَّوْهَا بِأَكُفِّهِمْ فَدَلَكُوْا بِهَا وُجُوْهَهُمْ وَأَجْسَادَهُمْ وَلَا تَسْقُطُ سِنُّهٗ شَعْرَةٌ إِلَّا ابْتَدَرُوْهَا وَإِذَا أَمَرَهُمْ بِأَمْرٍ ابْتَدَرُوْا أَمْرَهٗ

---

[1] حال (ذ) [2] از آں (ذ) [3] گردانم × (ذ) [4] بر (پ)

Marfat.com

وَاِذَا تَكَلَّمَ خَفَضُوْٓا اَصْوَاتَهُمْ عِنْدَهٗ وَلَا يُحِدُّوْنَ اِلَيْهِ النَّظَرَ تَعْظِيْمًا لَّهٗ۔

"گفت عروہ بن[1] مسعود وقتیکہ او را قریش در سالِ صلح حدیبیہ سوئے رسول اللہ صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم فرستادہ بودند و از تعظیم اصحابِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم برائے آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم دید آنچہ دید و دید کہ بدرستی آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم وضو نمی کرد مگر اصحاب برائے آبِ وضو می شتافتند و قریبِ اقتتال می شدند اگر آبِ وضو نمی یافتند و دید کہ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم آبِ دہن و ریم بینی نمی انداخت مگر آں را بہ کفِ دستِ خود ہا می گرفتند و بر روئے و برانداہم خود مالیدہ آبروی یافتند و ہیچ موئے از آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم نمی افتاد مگر برآں می شتافتند و چوں آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ایشاں را کارے می فرمود فی الحال فرمانِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم را می شتافتند و چوں آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم سخن می کرد آوازِ خود نزدِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم فرو دمی کردند و نظر سوئے آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم نمی آوردند از ہیبتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم"

فَلَمَّا رَجَعَ اِلٰى قُرَيْشٍ قَالَ يَا مَعْشَرَ قُرَيْشٍ اِنِّيْ جِئْتُ كِسْرٰى فِيْ مُلْكِهٖ وَقَيْصَرَ فِيْ مُلْكِهٖ وَالنَّجَاشِيَّ فِيْ مُلْكِهٖ وَاِنِّيْ وَاللّٰهِ مَا رَاَيْتُ مَلِكًا فِيْ قَوْمٍ قَطُّ مِثْلَ مُحَمَّدٍ فِيْ اَصْحَابِهٖ۔

---

[1] ابن مسعود × (ذ)

"پس چوں بازگشت عروہ ابن مسعود سوئے قریش، گفت اے قوم قریش! بدرستی من بر کسریٰ و قیصر و نجاشی یعنی شاہِ فارس و شاہِ روم و شاہِ حبشہ در ملکِ ایشاں رسیدم و بدرستی من بہ سوگندِ خدا ہیچ بادشاہ را در ہیچ قوم ہرگز ہمچو محمد صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم عزیز تر در یارانِ او ندیدم۔"

وفی روایۃ:

إِنِّیْ رَأَیْتُ مَلِکًا قَدْ تَعَظَّمَہٗ أَصْحَابُہٗ مَا تَعَظَّمَ مُحَمَّدًا أَصْحَابُہٗ۔

"و در روایتے چنین است کہ ندیدم ہیچ بادشاہے را ہرگز کہ تعظیم او کنند یارانِ او آں قدر کہ تعظیم می کنند آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم را یارانِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم۔"

وَقَدْ رَأَیْتُ قَوْمًا لَا یُسْلِمُوْنَہٗ أَبَدًا

"و تحقیق دیدم قومے را کہ گاہے آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم را نگذارند و ہمیشہ تعظیم آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم بجا می آرند[1]۔"

و مروی است:

لَمَّا[2] آذَنَتْ قُرَیْشٌ لِعُثْمَانَ رضی اللہ تعالیٰ عنہ فِی الطَّوَافِ بِالْبَیْتِ حِیْنَ وَجَّہَہُ النَّبِیُّ صَلَّی اللہُ تَعَالٰی عَلَیْہِ وَسَلَّمَ إِلَیْہِمْ أَبٰی وَقَالَ مَا کُنْتُ لِأَفْعَلَ حَتّٰی یَطُوْفَ بِہٖ رَسُوْلُ اللہِ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم۔

---

[1] آورند (ذ) - [2] کما (د)

"ہرگاہ قریش برائے حضرت عثمان رضی اللہ تعالےٰ عنہ در طوافِ کعبہ شریفہ اذن دادند وقتے کہ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم حضرتِ عثمان رضی اللہ تعالےٰ عنہ را در صلح حدیبیہ سوئے قریش فرستادہ بود، عثمان رضی اللہ تعالےٰ عنہ اباء آورد و گفت نہ ام من[1] کہ طواف کنم من تا آنکہ طواف کند بکعبہ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم"

وَ قَالَ الْبَرَآءُ بْنُ عَازِبٍ رَضِیَ اللّٰہُ تَعَالٰی عَنْہُ لَقَدْ کُنْتُ اُرِیْدُ اَنْ اَسْاَلَ رَسُوْلَ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ تَعَالٰی عَلَیْہِ وَسَلَّمَ عَنِ الْاَمْرِ فَاُوَخِّرُ سَنَتَیْنِ مِنْ ھَیْبَتِہٖ۔

"حضرتِ براء بن عازب رضی اللہ تعالےٰ عنہ گفتہ کہ ہر آئینہ بودم من کہ سوالِ کارے از رسول اللہ صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم می خواستم، پس آں سوال تا دو سال می گذاشتم از جہت ہیبت رسول اللہ صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم"

وَبَلَغَ مُعَاوِیَۃَ اَنَّ کَابِسَ بْنَ رَبِیْعَۃَ شَبِیْہٌ[2] رَسُوْلِ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ تَعَالٰی عَلَیْہِ وَسَلَّمَ فَلَمَّا دَخَلَ عَلَیْہِ مِنْ بَابِ الدَّارِ قَامَ عَنْ سَرِیْرِہٖ وَتَلَقَّاہُ وَقَبَّلَ بَیْنَ[3] عَیْنَیْہِ وَاَقْطَعَہُ السِّرْ غَبَّ[4] لِشَبَہِہٖ صُوْرَۃَ رَسُوْلِ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ تَعَالٰی عَلَیْہِ وَسَلَّمَ۔

"درسیدہ بود معاویہ رضی اللہ تعالےٰ عنہ را کہ بدرستی کابس بن ربیعہ مشابہ است بہ رسول اللہ صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم، پس ہرگاہ درآمد کابس بر معاویہ

---

[1] من × (پ) [2] کان شبیہ (پ) [3] بین × (ذ) [4] المرعات (پ)

Marfat.com

از دروازۂ سرائے۔ معاویہ از تختِ خود ایستادہ او را تلقی کرد و میانِ دو چشم او بوسہ داد و سپرد با و انقطاع مرغب[1] از جہتِ شبہ او بصورتِ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم۔"

و اگر برائے استیعابِ آثارِ اکابرِ کبار اصحاب و اکثارِ ایشاں در اجلال شانِ آنجناب مستطاب و مراعاتِ دابِ آداب در ہر باب استقصار رود در سخن[2] و کتاب بہ اطناب منجر شود و ہمہ اصحاب، خطاب بہ آنجناب بہ اشرف[3] القاب بکمالِ استکانت و غایتِ محافظت بر منزلت و مکانت می کردند و در فاتحۂ کلام بعد صلوٰۃ و سلام فَدَیْتُکَ بِاَبِیْ وَ اُمِّیْ یعنی پدر و مادرم فدائے تو باد یا بکلمۂ بِنَفْسِیْ اَنْتَ یَا رَسُوْلَ اللّٰہِ یعنی جانِ من فدائے تو باد اے پیغمبرِ خدا! می آوردند و با وجود و فور بہ فیضِ صحبت بمقتضائے محبت در اجلال و توقیر[4] مصدرِ کوتاہی و تقصیر نبودند بلکہ علی الدوام در اجلال و اکرامِ آں سید الانام علیہ الصلوٰۃ والسلام می افزودند و ہمچناں قرنِ ثانی و ثالث بہ آثارِ صحابہ اقتدار و بہ انوارِ ایشاں ابتدار[5] می نمودند۔

مصعب بن عبد اللہ گوید کہ بود امامِ مالک وقتے کہ ذکرِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نزدِ او می کردند فامِ او متغیر می شد و می خمید پشت او تا آں کہ ایں بر ہمنشیانِ او دشوار می شد۔ پس روزے امامِ مالک را از حالِ او پرسیدند فرمود آنچہ من می دیدم اگر شما می دیدید ہر آئنہ بر من انکار نمی ورزیدید، بدرستی بودم من می دیدم محمد بن منکدر را و او مہترِ قاریاں بود کہ ہمیشہ او را از ہیچ حدیثے نمی پرسیدم مگر او می گریست تا آں کہ بر او رحم می کردیم و ہر آئنہ بودم من کہ می دیدم جعفرِ صادق را و او کثیر المزاح و بسیار متبسم بود

---

[1] مرغاب (پ) [2] سخن اسباب (پ) [3] اشرف (ذ) [4] در جلال (ذ) [5] و توقیر محبت مصدر کوتاہی در اجلال و توقیر (ذ) [6] ابتداء (اصل)

پس چوں ذکرِ حضرتِ پیمبر[1] صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نزدِ او[2] می رفت، رنگِ او زرد می نمود ندیدم او را کہ سخن می گفت از پیغامبرِ خدا صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم جز بر طہارت۔

و ہر آئنہ پیشِ[3] او تا زمانے آمد و شد می نمودم پس نبودم کہ می دیدم او را مگر بہ سہ خصال یا آنکہ نماز می کرد یا خاموش می ماند یا قرآن می خواند و سخن نمی کرد در آنچہ سود نمی داشت و او از آں علمائے عباد بود کہ ترسِ خدا می کردند[4]۔

ہر آئنہ بدرستی بود عبدالرحمٰن بن قاسم کہ ذکر می کرد پیغامبر را صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم پس سوئے رنگِ او می دیدند گویا بدرستی کہ کشیدہ[5] شد از وے خون و بدرستی خشک می شد زبانِ او در دہن او از جہتِ ہیبتِ رسول اللہ صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم و ہر آئنہ بدرستی بودم من کہ نزد عامر بن عبداللہ می رسیدم و او را بدیں حال می دیدم کہ چوں نزدِ او کسے ذکرِ پیغامبر صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم می کرد او گریہ می آورد تا آنکہ نمی ماند در چشمِ او ہیچ اشک۔ و ہر آئنہ بدرستی زہری را دیدم و او آسان و نرم ترین و نزدیک ترینِ مردماں بود چوں نزدِ او ذکرِ پیغمبر صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم می رفت پس بدرستی چناں می گشت کہ نمی شناسد او ترا و نمی شناسی تو او را۔ و ہر آئنہ می آمدم بر صفوان بن سلیم و او از متعبدان مجتہدان بود پس چوں[6] کسے نزدِ او ذکرِ پیغمبر صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم می کرد می گریست پس ہمیشہ بود کہ گریہ می نمود تا آنکہ مردماں از نزدِ او برمی خاستند و او را در گریہ می گذاشتند۔ این ترجمۂ کلامِ حضرتِ[7] امام مالک است۔

و از جملہ آثارِ اعظام[8] و اکبار آں سید الابرار است اعظام و بزرگ داشتن وصلہا و تعلقاتِ قرابتی[9] و متاعہائے آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم بتمام و بزرگ داشتن

---

[1] پیمبر × (ذ) [2] نزدِ او (تا) پیغامبرِ خدا صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم × (پ) [3] پیشِ او × (ذ) [4] می کرد (ذ) [5] کشید شد (ذ) کشیدہ باشد (پ) [6] چوں × (ذ) [7] حضرت × (ذ) [8] عظام (ذ) [9] قرابتے (ذ)

Marfat.com

منازل ومحاضر وخانہا[1] آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم از مکۂ مطہرہ ومدینہ منورہ وبزرگ داشتن[2] منازل ومجالس ومحافلِ او وبزرگ داشتن چیزے را کہ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم ستود وستائش فرمود وچیزے را کہ معرف بآنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بود۔

از حضرتِ انس مروی است:

لَقَدْ رَأَیْتُ رَسُوْلَ اللّٰہِ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم وَالْحَلَّاقُ یَحْلِقُہٗ وَاَطَافَ بِہٖ اَصْحَابُہٗ فَمَا یُرِیْدُوْنَ اَنْ تَقَعَ شَعْرَۃٌ اِلَّا فِیْ یَدِ رَجُلٍ۔

"برآئنہ تحقیق دیدم پیغامبرِ خدا صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم را وحال ایں بود کہ حلّاق، سرِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم می سترد[3] واصحابِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم گردِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم طواف می کردند پس نمی خواستند کہ بیفتد یک موئے آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم جز در دست مردے[4]"

وَرُئِیَ ابْنُ عُمَرَ وَاضِعًا یَدَہٗ عَلٰی مَقْعَدِ[5] رَسُوْلِ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ تَعَالٰی عَلَیْہِ وَسَلَّمَ مِنَ الْمِنْبَرِ ثُمَّ وَضَعَہَا عَلٰی وَجْہِہٖ۔

"دیدہ اند ابنِ عمر رضی اللہ تعالےٰ عنہما را کہ دست بر نشستگاہِ رسول اللہ صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم از منبر نہاد پس دستِ خود بر روئے خود نہاد"

وروایت کردہ اند کہ ابو محذورہ رضی اللہ تعالےٰ عنہ مُوہائے دراز در پیشانی داشت کہ چوں می نشست وآں مُوہائے فرو گذاشت آں موئے بر زمین می رسید۔

---

[1] جائہائے (ذ) [2] داشتن (پ) [3] می سرد (ذ) [4] آدمی (د) [5] مقعدہ (ذ)

Marfat.com

فَقِيْلَ لَهٗ اَلَا تَحْلِقُهَا فَقَالَ لَمْ اَكُنْ بِالَّذِیْ اَحْلِقُهَا وَقَدْ مَسَّهَا رَسُوْلُ اللّٰهِ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بِیَدِهٖ۔

"پس ابو محذورہ را گفتند کہ محلوق نمی سازی موہا را پس گفت نہ ام من آں کسے کہ ایں موئے را حلق کنم وحال ایں است کہ تحقیق مس فرمودہ است ایں موئے را رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم"

وَكَانَتْ شَعَرَاتٌ مِّنْ شَعَرِهٖ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فِیْ قَلَنْسُوَةِ خَالِدِ بْنِ الْوَلِیْدِ فَلَمْ یَشْهَدْ بِهَا قِتَالًا اِلَّا رُزِقَ النَّصْرَ۔

"بود موہائے چند از موئے پیغمبر خدا صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم در کلاہِ خالد بن الولید رضی اللہ تعالیٰ عنہ پس در ہیچ قتال بآں حاضر نمی شد مگر نصر وظفر دادہ می شد"

آرے ہر گاہ کہ بسببِ برکتِ تابوتِ سکینہ کہ دراں بقیۂ متروکہ آلِ موسیٰ وہارون علیہما السلام بود فتح وظفر نصیبِ بنی اسرائیل می شد پس اگر موئے مبارک حضرتِ سید البشر ایں برکت داشتہ بلکہ بہزاراں مراتب ازاں فزوں تر داشتہ باشد چہ جائے استبعاد تواند بود:

وَكَانَتْ فِیْ قَلَنْسُوَةِ خَالِدِ بْنِ الْوَلِیْدِ شَعَرَاتٌ مِّنْ شَعَرِهٖ عَلَیْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ فَسَقَطَتْ قَلَنْسُوَتُهٗ فِیْ بَعْضِ حُرُوْبِهٖ فَشَدَّ عَلَیْهَا شِدَّةً اَنْكَرَ عَلَیْهِ اَصْحَابُ النَّبِیِّ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مِنْ كَثْرَةٍ[1]

---

[1] من × (اصل)

Marfat.com

مَنْ قُتِلَ فِيهَا فَقَالَ لَمْ أَكُنْ[1] أَفْعَلُهَا بِسَبَبِ
الْقَلَنْسُوَةِ بَلْ مَا تَضَمَّنَهُ مِنْ شَعْرِهِ عَلَيْهِ
الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ لِئَلَّا أُسْلَبَ بَرَكَتَهَا وَتَقَعَ[2] فِي
أَيْدِي الْمُشْرِكِينَ۔

" درکلاہِ خالد بن الولید موئہائے چند از موئہائے آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام بودند، پس آں کلاہ در بعض جنگہائے او افتاد پس خالد رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ تفحصِ آں کلاہ حملۂ سخت آورد، آنچناں حملۂ سخت کہ یارانِ پیغمبر صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم انکارِ[3] او نمود از جہتِ بسیاریٔ کسانیکہ در آں حملہ کشتہ شدند پس خالد گفت کہ من ایں حملہ از جہتِ کلاہ نکردم بلکہ از جہتِ آنچہ در کلاہ گرفتہ بود از موئے پیغمبر صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم تا برکتِ آں موئے از من ربودہ نشود و[4] آں موئے در دستِ مشرکاں نہ افتد "

ازیں جا تواں دریافت کہ کسے کہ اجلالِ موئے مبارکِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نمی کند و بہ تعظیم آں[5] اعتنا[6] ندارد و باکے از ایں بدل نیارد محبت[7] آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم در دلش نیست گو دعویٰ محبتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم را نماید و در تاویلِ بے باکیٔ خود لاف و گزاف افزاید و کسانے کہ ایمان و محبتِ آنحضرت دارند در جنبِ موئے مبارک تمام عالم را بجوئے نمی شمارند چنانکہ از صحابہ رضوان اللہ تعالیٰ علیہم مروی است :

لَشَعْرَةٌ[8] مِنْهُ أَحَبُّ إِلَيْنَا مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا

---

[1] اکن ×(د) [2] وقع (د) [3] بر (د) [4] بکر براو (پ) [5] ازاں کشتہ (د) [6] و× (د) [7] آں × (د) [8] اعتبار (د) [9] و محبت (د) [8] بشعرۃ (د)

"ہر آئنہ یک موئے ازاں، محبوب تر است سوئے ما از دنیا و آنچہ دراں است"

ولنعم ما قیل ؎

اگرچہ دوست بہ چیزے نمی خرد ما را
بعالمے نفروشیم موئے از سر دوست

وَفِي الصَّحِيحِ عَنْ اَسْمَآءَ بِنْتِ اَبِي بَكْرٍ رضی اللہ تعالیٰ عنہما اَنَّهَا اَخْرَجَتْ جُبَّةً طَيَالِسِيَّةً وَقَالَتْ كَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم يَلْبَسُهَا فَنَحْنُ نَغْسِلُهَا لِلْمَرْضٰى نَسْتَشْفِي بِهَا۔

"در حدیث صحیح از اسماء بنت ابی بکر صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہما مروی است کہ بدرستی او جبہ طیالسی برآورد و گفت بود رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کہ ایں را می پوشند، پس ما آں را می شوئیم برائے بیماراں کہ شفا می جوئیم بآں"

وقاضی ابو الفضل عیاض رضی اللہ تعالیٰ عنہ باسنادِ خود روایت کردہ کہ ابو القاسم ابن المامون گفتہ کہ نزدِ ما کاسۂ از کاسہائے پیامبر صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بود پس بودیم ما کہ می گردانیم آب دراں برائے بیماراں، پس شفا می خواستیم بداں،

اَخَذَ جَحْجَاهُ[1] الْغِفَارِيُّ قَضِيْبَ النَّبِيِّ مِنْ يَدِ عُثْمَانَ وَتَنَاوَلَهُ لِيَكْسِرَهُ عَلٰى رُكْبَتِهِ فَصَاحَ بِهِ النَّاسُ فَاَخَذَتْهُ[2] الْاَكْلَةُ فَقَطَعَهَا وَمَاتَ قَبْلَ الْحَوْلِ۔

---

[1] جحجاہ (اصل) [2] فاخذتہ ×(ذ)

"وگرفت حجاہ[1] الغفاری عصائے آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم از دستِ عثمان رضی اللہ تعالےٰ عنہ تا بشکند آں را بر زانوے خویش، پس بانگ کردند بر و مردماں کہ مشکن ایں را پس او را در زانو علتے گرفت ہم دراں حال، پس زانو را ببرید پس مُرد پیش از انصرامِ سال۔"

و دیگر احادیث و آثار دریں باب بسیار اند ازیں آثارِ صحیحہ و نصوصِ صریحہ ثابت شد کہ تعظیم و اجلال ہر چہ بداں جناب فیض مآب، شرفِ انتساب دارد و التزامِ اکرام و اِعظام ہر آنچہ باندام و اقدام عالی مقام آں سید الانام علیہ افضل الصلوٰۃ والسلام شرفِ مماس[2] یافتہ باشد بر جمیع اہلِ اسلام از خاص و عام واجب و مفروض است و کسے کہ بہ اہانتِ[3] آں اشیائے شریفہ زبانِ خود آلاید یا اعانت بجواز اہانتِ آں سرًّا یا علانیۃً و قولًا یا فعلًا نماید ایمان را بر باد داد و ارتداد بجائے حسنِ اعتقاد بہ دلِ خود نہاد۔

چنانچہ بعض زنادقہ و ملاعنۂ بد دین[4] می گویند[5] کہ اثرِ قدمِ نبوی و نشانِ پائے مصطفوی در خورِ آن[6] است کہ آں را بجائے نگاہ دارند کہ ہر کس و ناکس بر آں[7] پائے گذارند یا می گویند کہ اگر لباسِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم یابند ازاں جامہ پوشیدنی سازند و اگر نعلین مبارکین بدست آیند زیرِ پا اندازند، العیاذ باللہ! ایں کفر و الحاد و بے ایمانی و ارتداد است اَعَاذَنَا اللّٰہُ مِنْ ذٰلِکَ وَمَا اَشْبَہَہٗ مِنَ الْمَہَالِکِ۔

و چنانکہ تعظیمِ ایں ہمہ اشیاء واجب و مفروض است، اجلالِ اہلِ قرابت و اہلِ صحابت آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم بطریقِ اولیٰ فرضِ عین بلا ریب و یقین[8] است و چوں کتبِ مبسوطہ حاوی ایں عقائد و جامعِ ایں مقاصد اند در فتوے[9] حاجت بہ تطویل و تفصیل

---

[1] حجاہ (اصل) [2] مناسب (اصل) [3] بایات (پ) [4] بے دین (پ) [5] می گوید (ذ) [6] آں ہمہ (ذ)
[7] برائے (ذ) [8] اشبہ (ذ) [9] یقین (ذ) [10] فتوے × (ذ)

Marfat.com

نیست، وجوب و فرضیت محبت و اجلالِ آں سرورِ کائنات مفخرِ موجودات صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بجائے رسید کہ حیواناتِ عجم و نباتات از رطب و یابس و جمادات صُمّ سجود و تسلیم برائے اجلال و تعظیمِ آں رسولِ کریم می کردند و بسبب فرطِ محبت[1] حنین و گریہ آوردند:

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللّٰهِ قَالَ لَمْ يَكُنِ النَّبِيُّ صلى الله تعالىٰ عليه وسلم يَمُرُّ بِحَجَرٍ وَّ لَا شَجَرٍ إِلَّا سَجَدَ لَهٗ۔

"مروی است از جابر کہ گفت پیامبر صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم بر ہیچ سنگے و درختے گذر نمی کرد مگر آں کہ سنگ و درخت برائے او سر بسجود می آوردند[2]"

عَنْ عَائِشَةَ عَنْهُ صلى الله تعالىٰ عليه وسلم قَالَ لَمَّا اسْتَقْبَلَنِيْ جِبْرَئِيْلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِالرِّسَالَةِ جَعَلْتُ لَا أَمُرُّ بِحَجَرٍ وَّ لَا شَجَرٍ إِلَّا قَالَ اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ!

"از حضرتِ ام المؤمنین عائشہ صدیقہ رضی اللہ تعالےٰ عنہا مروی است کہ از آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم روایت کردہ است کہ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم فرمود ہر گاہ جبرئیل علیہ السلام بارسالت بمن توجہ نمود، گشتم کہ نمی گذشتم بہ ہیچ سنگے و درختے مگر آنکہ می گفت اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ!

و قصۂ حنین جذع یعنی نالیدنِ چوبِ درختِ خرما برائے آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم متواتر است و حدیثِ آں مشہور۔

---

[1] و محبت (ذ)
[2] مے آوردند (پ)

Marfat.com

قَالَ جَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللّٰهِ كَانَ الْمَسْجِدُ مَسْقُوْفًا عَلٰى جُذُوْعِ نَخْلٍ فَكَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ تَعَالٰى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اِذَا خَطَبَ يَقُوْمُ اِلٰى جِذْعٍ مِّنْهَا۔

" جابر بن عبداللہ رضی اللہ تعالےٰ عنہ گفت سقفِ مسجدِ نبوی از چوبہائے درختِ خرما بود، پس بود آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم چوں خطبہ می فرمود قیام سوئے چوبے از انہا می نمود۔"

فَلَمَّا صُنِعَ لَهُ الْمِنْبَرُ سَمِعْنَا لِذٰلِكَ الْجِذْعِ صَوْتًا كَصَوْتِ الْعِشَارِ۔

" پس ہرگاہ کہ برائے آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم منبر ساختند شنیدیم مر آں چوب را آوازے ہمچو آوازِ مادگانِ شتر کہ بار دار ندہ باشند یا بچہ ہائے صغار باشند۔"

وَفِيْ رِوَايَةِ اَنَسٍ حَتّٰى اِرْتَجَّ الْمَسْجِدُ لِخُوَارِهٖ

" و در روایتِ انس است کہ جنبید مسجد بہ آوازِ آں چوب "

وَفِيْ رِوَايَةِ سُهَيْلٍ وَكَثُرَ بُكَاءُ النَّاسِ لِمَا رَاَوْا بِهٖ۔

" و در روایتِ سہیل است کہ مردماں بسیار گریہ کردند از جہت آنکہ بداں چوب دیدند۔"

وَفِيْ رِوَايَةِ الْمُطَّلِبِ حَتّٰى تَصَدَّعَ وَانْشَقَّ حَتّٰى جَاءَهُ النَّبِيُّ فَوَضَعَ يَدَهٗ عَلَيْهِ فَسَكَتَ۔

" و در روایتِ مطلب است کہ چوب چنداں[1] نالید کہ پارہ پارہ شد و شگافتہ[2]

---

[1] چنیں (پ) [2] شگافید (پ)

تا اینکہ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم رسید و دستِ مبارکِ خود بر او نہاد
پس چوب ساکت شد "

وَزَادَ غَيْرُهٗ فَقَالَ النَّبِيُّ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اِنَّ[1] هٰذَا بَكٰى لِمَا فَقَدَ مِنَ الذِّكْرِ۔

" وغیرِ مطلب دریں حدیث افزود ایں کلام، پس فرمود آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم کہ بدرستی ایں چوب گریہ آورد از برائے آنکہ ذکر گم کرد "

وَزَادَ غَيْرُهٗ وَالَّذِيْ نَفْسِيْ بِيَدِهٖ لَوْ لَمْ اَلْتَزِمْهُ لَمْ يَزَلْ اِلٰى يَوْمِ الْقِيَامَةِ تَحِنُّ[2] نَا عَلٰى رَسُوْلِ اللّٰهِ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم۔

" وغیر ایں راوی دریں حدیث افزود کہ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم فرمود بہ سوگندِ آں خدا کہ ذاتِ من بدستِ قدرتِ او است اگر نمی گرفتم آں چوب را در کنار می بود در نالہ تا روزِ شمار از جہتِ فراقِ رسولِ مختار صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم "

وَذَكَرَ الْاِسْفَرَائِنِيُّ اَنَّ النَّبِيَّ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم دَعَاهُ اِلٰى نَفْسِهٖ فَجَآءَهٗ يَخْرِقُ الْاَرْضَ فَالْتَزَمَهٗ ثُمَّ اَمَرَهٗ فَعَادَ اِلٰى مَكَانِهٖ۔

" وذکر کرد اسفرائنی کہ حضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم خواند آں چوب را سوئے خود پس چوب زمین شگافتہ رسید پس آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم او را در کنار گرفت پس ترفرمود تا باز رود پس چوب سوئے

---

[1] ان ہذا بکی ز (د) [2] تحنا (پ)

جائے خود باز رفت "

فَكَانَ الْحَسَنُ اِذَا حَدَّثَ بِهٰذَا بَكٰى وَ قَالَ يَا عِبَادَ اللّٰهِ اَلْخَشَبَةُ تَحِنُّ اِلٰى رَسُوْلِ اللّٰهِ صلى الله تعالىٰ عليه وسلم شَوْقًا اِلَيْهِ لِمَكَانِهٖ فَاَنْتُمْ اَحَقُّ اَنْ تَشْتَاقُوْا اِلٰى لِقَآئِهٖ۔

"پس بود حضرت حسنِ بصری کہ چوں دریں سخن می کہ دگریست و می گفت اے بندگانِ خدا چوب می نالد سوئے پیغمبرِ خدا از جہتِ شوق سوئے او[1] برائے مرتبہ[2] او علیہ الصلوٰۃ والسلام پس شما سزاوارترین بدینکہ مشتاق سوئے لقائے آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم شوید "

از روئے ایں آثار کہ اندکے از بسیار بلکہ[3] یکے از ہزار اند پدید یافت تواں رسید کہ اجلال و احترام و محبتِ آں سید الانام بر خلق تمام حضرت باری مقامِ فرض کردہ است و سجدۂ اشجار و احجار و حیوانات کہ ثابت بہ احادیثِ بسیار است، سجدۃ التعظیم بودہ است نہ سجدۂ عبادت چہ[4] آنحضرت معبود نبود ایں سجدہ از قبیلِ سجدۂ ملائکہ برائے آدم علیہ السلام یا سجدۂ ابوین و اخوۂ یوسف علیہ السلام برائے ایشاں بود پس کسانے کہ در اجلال و تعظیم آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم نمی کوشند یا دیدہ و دانستہ ازیں چنیں نصوص چشم می پوشند یا بآنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم محبت نمی دارند و بسببِ شوقِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم رقت در دل نمی آرند از حیوانات عجم و اخشابِ خشک و جماداتِ صُمّ بدتر اند شانِ مؤمنین مخلصین کہ پیروِ صحابہ و تابعین اند ایں است کہ در مباحات و خواہشہائے نفس نیز مراعاتِ محبتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم می نمایند و ہر چہ مرغوبِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ

---

[1] او " (ذ) [2] جائے خلعۂ او (پ) [3] دیگے (پ) [4] پس (ذ)

علیہ وسلم بود بمقتضائے محبت مرغوب دارند و ثرید و دُبّارا افضلِ اطعمہ می شمارند۔

وہر کہ در شمائلِ رضیہ وسجایائے مرضیہ واخلاقِ حمیدہ وشیم پسندیدۂ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم وحالِ کثرتِ صنوفِ منت والوفِ احسان ونعمت وفرطِ رأفت ورحمتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم نسبت بحالِ امت تأمل کند تواند دریافت کہ ماگنہگاراں سیہ کاراں کہ ہر گونہ گناہ را ارتکاب وہر قسم سیہ کاری را اکتساب کردہ ایم و می کنیم وباین ہمہ از غضبِ الٰہی وقہرِ ایزدی کہ امم ماضیہ را بہ خسف ومسخ وامطارِ سجیل ودیگر وجوہِ عقاب وتنکیل[1] واخذ وبیل تباہ ساخت وبہ درکات ہلاک انداخت، مامون از عقوباتِ عاجلہ باوجود استحقاقِ آں بہ ارتکابِ جرائم وذنوبِ موبقہ محفوظ ومصئون ہستیم بہ طفیلِ کرامتِ آں رحمتِ عالمیاں وبدولتِ دعائے مقبولِ آں ملجا وملاذِ آدمیاں در امانیم کہ ما[2] دانیم وہر کہ ایں معنی را انکار آرد واز قبولِ ایں امر[3] تنفار کند کافرِ نعمت وجاحدِ رحمت باشد۔

ونیز باید دانست کہ اکملِ انواعِ محبت آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم ایں است کہ اطاعت واتباعِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در اوامر ونواہی وسننِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم بہ خلوصِ دل وانقیادِ قلب لازم گرفتہ آید پس کسے کہ بہ صدق واخلاص، اطاعت[4] واتباعِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در ہمہ امور کند محبتِ او کامل است وہر کہ در اطاعت واتباعِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم قاصر باشد محبتِ او ناقص است لیکن از وسلبِ محبتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم نتواند کرد زیرا کہ ارتکابِ عصیاں از اسلام وایمان بیرون نمی آرد تا سلبِ محبتِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم از عاصیاں روا باشد چہ ایمان بے محبتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم متصور نیست وعاصیاں واہلِ کبائر بلاشبہ مومنان اند چنانکہ در کتبِ عقائدِ اہلِ سنت وجماعت مذکور و

---

[1] عقابے نکیل (ذ) [2] والاما ایم (پ) [3] امر × (ذ) [4] واطاعت (اصل)

Marfat.com

ثابت شدہ واگر ایشاں مومناں نباشند استحقاقِ شفاعتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم ندارند حال آنکہ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم ارشاد کردہ اند :

شَفَاعَتِیْ لِاَھْلِ الْکَبَائِرِ مِنْ اُمَّتِیْ

ونیز فرمودہ اند :

وَلٰکِنَّھَا لِلْمُذْنِبِیْنَ الْخَطَّآئِیْنَ

ونیز قولِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در حقِ کسے کہ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم اورا حدّ در خمر زدو بعض صحابہ بر و لعنت فرمود :

لَا تَلْعَنْہُ فَاِنَّہٗ یُحِبُّ اللّٰہَ وَرَسُوْلَہٗ

" لعنت مکن اورا زیرا کہ بدرستی او دوست می دارد خدا و پیغامبر اورا "

ونیز مروی است :

اِنَّ رَجُلًا اَتَی النَّبِیَّ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فَقَالَ مَتَی السَّاعَۃُ یَا رَسُوْلَ اللّٰہِ ۔

" بدرستی مردے آمد بر آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم پس گفت کے قیامت است اے پیغامبرِ خدا ؟ "

قَالَ مَآ اَعْدَدْتَّ لَھَا

" گفت آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم چہ ساختہ کردی برائے قیامت ؟ "

قَالَ مَآ اَعْدَدْتُّ لَھَا مِنْ[1] کَثْرَۃِ صَلٰوۃٍ وَّلَا صَوْمٍ وَّلَا صَدَقَۃٍ وَّلٰکِنِّیْ اُحِبُّ اللّٰہَ وَرَسُوْلَہٗ ۔

" گفت آں مرد نہ ساختہ ام برائے آں[2] بسیاری نماز[3] و روزہ و نہ صدقہ[4]

---

[1] من × (د) [2] آں × (د) [3-4] و × (د)

لیکن دوست می دارم خدا و رسولِ او را صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم "

فَقَالَ اَنْتَ مَعَ مَنْ اَحْبَبْتَ

" پس فرمود آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم کہ تو با کسے کہ دوست داری خواہی بود "

اما[1] کسے کہ بظاہر نماز گذارد روزہ دارد و پرہیزگار و در باطن از محبتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم محروم و در اجلالِ قدر و تعظیمِ شانِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم تقصیر وار باشد، آنکس مومن نیست چنانکہ لشکرِ اہلِ شام کہ با امام اہلِ اسلام علیٰ جدہ وعلیہ السلام بمقام طف کربلا و دشت[2] کرب و بلا بناحق آویختند، خون حضرتِ ممدوح دادند و آبروئے ایمان خود ریختند خاکِ مذلت و رسوائی بر سرہائے خود بیختند از بدترین کفار و اشقیائے اہلِ نار شدند در ظاہر شعارِ اہلِ اسلام داشتند و از اتباعِ ظاہری قدم بیرون نمی گذاشتند اِلّا ہرگز محبتِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در دلہائے ایشاں نبود و اِلّا ایں چنیں جفا بر عترتِ مصطفےٰ صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم از ایشان کے[3] روئے می نمود۔

ازیں جا تواں دریافت کہ اتباعِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم بظاہر سبب آں در فرطِ محبتِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم منحصر نیست[4]، بسا اغراضِ دیگر در اطاعت و اتباعِ آں جنابِ مطہر در قلوب مکنون و مضمر بودہ بر اختیارِ تقویٰ ظاہری باعث و سببِ آں صلاحِ صوری حادث می گردد و بعض کساں را ہوسِ بلند نامی و بعضے را طمعِ قدرِ گرامی و سودائے پیشوائی عامہ کہ منصبِ سامی است در سر است و بدیں اعتبار میسر[5] می باشد محبانِ بے ریا و مخلصانِ باصفا کمتر و بہ اکنافِ عالم اقل[6] و اندر[7] اند مگر آثارِ محبت

---

[1] آں (پ) [2] داشت (پ) [3] کسے (ذ) [4] نیست × (ذ) [5] میر

[6] اقل × (ذ) [7] واندک (ذ)

کہ مذکور شد ندرائے امتحانِ محبانِ اخلاص شعار محک و معیار نتوانند[1] شد اگر آں آثار بے تکلف
در کسے یافتہ شود محبت[2] صادق است والا غلط نما و منافق[3]۔

چوں نبذے[4] از حالِ اجلال[5] آں سرورِ برگزیدگانِ ایزدِ متعال بہ ضبطِ نگارش
درآمد حالا حالِ استخفافِ شانِ آں سید البریہ علیہ ازکی التحیہ باید شنید۔

در حواشی چلپی بر شرحِ وقایہ گفتہ :

قَدِ اجْتَمَعَتِ الْاُمَّۃُ عَلٰی اَنَّ الْاِسْتِخْفَافَ
بِنَبِیِّنَا[6] صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم وَبِاَیِّ نَبِیٍّ
مِّنَ الْاَنْبِیَآءِ کَانَ کُفْرٌ سَوَآءٌ فَعَلَہٗ فَاعِلُ ذٰلِکَ
اِسْتِحْلَالًا اَمْ فَعَلَہٗ مُعْتَقِدًا لِّحُرْمَتِہٖ وَلَیْسَ
بَیْنَ الْعُلَمَآءِ خِلَافٌ فِیْ ذٰلِکَ وَالَّذِیْنَ نَقَلُوا
الْاِجْمَاعَ فِیْہِ وَفِیْ تَفَاصِیْلِہٖ اَکْثَرُ مِنْ اَنْ یُّحْصٰی

"بہ تحقیق اجماع کردہ است امتِ تمام بر اینکہ استخفاف بہ پیامبرِ ما و بہر
پیامبر از پیامبراں کہ باشد کفر است، برابر است کہ استخفاف کردہ باشد
استخفاف کنندہ آں را حلال دانستہ یا کردہ باشد استخفاف و حال آنکہ
اعتقادِ حرمت داشتہ باشد، نیست در میان[7] علماء ہیچگونہ خلاف دراں
و کسانے کہ اجماع دراں نقل کردہ اند بیشتر از انکہ حصر کردہ شوند۔"

قَالَ الْقَاضِیْ اَبُو الْفَضْلِ فِی الشِّفَآءِ اَنَّ جَمِیْعَ مَنْ
سَبَّ النَّبِیَّ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اَوْ عَابَہٗ اَوِ الْحَقَ

---

[1] توانند (پ) [2] محبت (اصل) [3] نماز منافق (ذ) [4] نبذے (ذ) [5] اجلال (ذ) [6] نبیا (ذ) [7] کان من الدنیا (ذ) [8] کہ مت (ذ) [9] و (پ) [10] من (پ) [11] میان (ذ)

Marfat.com

بِهٖ نَقْصًا فِيْ نَفْسِهٖ اَوْ نَسَبِهٖ اَوْ دِيْنِهٖ اَوْ خَصْلَةٍ
مِنْ خِصَالِهٖ اَوْ عَرَّضَ بِهٖ اَوْ شَبَّهَهٗ بِشَيْءٍ عَلٰى
طَرِيْقِ السَّبِّ لَهٗ اَوِ الْاِزْرَاءِ عَلَيْهِ اَوِ التَّصْغِيْرِ لِشَانِهٖ
اَوِ الْغَضِّ مِنْهُ اَوِ الْعَيْبِ لَهٗ فَهُوَ سَابٌّ لَهٗ وَحُكْمُهٗ
حُكْمُ السَّابِّ يُقْتَلُ كَمَا نُبَيِّنُ اِنْشَآءَ اللّٰهُ وَلَا
نَسْتَثْنِيْ فَصْلًا مِّنْ فُصُوْلِ هٰذَا الْبَابِ عَلٰى هٰذَا
الْمَقْصَدِ وَلَا نَشْتَرِيْ فِيْهِ تَصْرِيْحًا كَانَ اَوْ
تَلْوِيْحًا۔

"بدرستی ہر کسے کہ گوید پیغامبر صلے اللہ تعالےٰ علیہ وسلم را دشنام یا عیب
کند[1] او علیہ الصلوٰۃ والسلام را[2] یا نقصے در ذات یا در نسب[3] او یا در دین
یا در خصلت از خصائل او علیہ الصلوٰۃ والسلام رساند یا تعریض کند بآنحضرت
صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم[4] یا تشبیہ دہد آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم را بچیزے
بر طریقِ دشنام برائے آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم یا اہانت یا تصغیر
برائے شانِ او صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم یا چشم پوشی از او یا عیب برائے
او بہ چیزے شبہ گرداند پس او دشنام گویندۂ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ
وسلم باشد و حکمِ او حکمِ سابِّ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم است کہ کشتہ
شود چنانکہ بیان می کنیم[5] و استثنائے نمی کنیم ہیچ نوعے را از انواع این جنس
این مقصد کہ قتل است و شکے نکنیم[6] دراں، آں مذکور تصریح باشد یا

---

[1] اورا (ذ) [2] را × (ذ) [3] او × (ذ) [4] وسلم را (ذ) [5] یا چشم (تا) گرداند (پ)
[6] می کنم (پ) نکنم (ذ)

Marfat.com

کنایہ وتلویح ؎

وَكَذٰلِكَ مَنْ لَعَنَهٗ اَوْ دَعَا عَلَيْهِ اَوْ تَمَنّٰى مَضَرَّةً
اَوْ نَسَبَ اِلَيْهِ مَا لَا يَلِيْقُ بِمَنْصَبِهٖ عَلٰى طَرِيْقِ
الذَّمِّ اَوْ عَيَّرَ فِيْ جِهَتِهِ الْعَزِيْزِ بِسَخْفٍ مِّنَ
الْكَلَامِ وَهُجْرٍ وَّ مُنْكَرٍ مِّنَ الْقَوْلِ وَزُوْرٍ اَوْ عَيَّرَهٗ
بِشَيْءٍ مِّمَّا جَرٰى مِنَ الْبَلَآءِ وَالْمِحْنَةِ عَلَيْهِ اَوْ
غَمَصَهٗ بِبَعْضِ الْعَوَارِضِ الْبَشَرِيَّةِ الْجَائِزَةِ
عَلَيْهِ الْمَعْهُوْدَةِ لَدَيْهِ۔

" وہمچناں است کسے کہ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم را العیاذ باللہ من ذلک، لعنت گوید یا دعائے بد کند یا برائے آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم آرزوئے زیاں دارد یا نسبت کند سوئے آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم چیزے را کہ ناسزاوار است بہ منصبِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بر طریق نکوہیدن یا بازی کند در جانب عزیز و کریم او بہ سبکی یا ہجو یا زور و منکر از کلام یا عیب[1] کند آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم از آنچہ گذشت بر آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم از بلا و محنت[2] یا عیب کند آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم را بعض عوارض بشریہ کہ جریانِ آں بر آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم جائز بود و گشت نزدِ[3] او معہود :

وَهٰذَا كُلُّهٗ اِجْمَاعٌ مِّنَ الْعُلَمَآءِ وَاَئِمَّةِ الْفَتْوٰى
مِنَ الْمُجْتَهِدِيْنَ مِنْ لَّدُنِ الصَّحَابَةِ رضی اللہ

---

[1] ناجرے (اصل) [2] یا اہانت کند آنحضرت کند چیزے از آنچہ گزشت (پ) [3] و محنت ضرر و کسر یا اہانت کند (پ) [4] نزد آنحضرت (ب)

Marfat.com

عنہم اجمعین[1] الی ھلم جرا۔

"و[2] ایں ہمہ اجماع از علماء و ائمہ فتوے از زمانہ[3] صحابہ رضوان اللہ علیہم تا ایں ہنگام"

وایضاً فی الشفاء:

قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ سُحْنُوْنٍ اَجْمَعَ الْعُلَمَاءُ عَلٰی اَنَّ شَاتِمَ النَّبِیِّ صلی اللہ علیہ وسلم وَالْمُنْتَقِصَ لَہٗ کَافِرٌ وَالْوَعِیْدُ جَارٍ عَلَیْہِ بِعَذَابِ اللّٰہِ تَعَالٰی لَہٗ وَحُکْمُہٗ عِنْدَ الْاُمَّۃِ الْقَتْلُ وَمَنْ شَکَّ فِیْ کُفْرِہٖ وَعَذَابِہٖ[4] فَقَدْ کَفَرَ۔

"محمد بن سحنون گفت اجماع کردہ اند علماء بر اینکہ دشنام دہندۂ پیغمبر صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم و کم[5] و کاست کنندۂ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کافر است و وعید بعذاب[6] خدائے تعالیٰ بر و جاری است و حکم او نزد[7] امت یعنی تمام ائمہ کشتن است و ہر کہ در کفر و عذاب او شک و تردد آرد پس تحقیق کافر شد"

و نیز[8] در شفاء آوردہ و در حواشی چلپی نقل کردہ:

قَالَ ابْنُ[9] عَتَّابٍ اَلْکِتَابُ وَالسُّنَّۃُ مُوْجِبَانِ اَنَّ مَنْ قَصَدَ النَّبِیَّ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بِاَذًی اَوْ نَقْصٍ مُعَرِّضًا اَوْ مُصَرِّحًا قَلَّ اَوْ کَثُرَ فَقَتْلُہٗ وَاجِبٌ۔

---

[1] اجمعین × (پ) [2] آں (پ) [3] زمانہ × (ذ) [4] فقد × (ذ) [5] کم × (ذ) [6] عذاب (ذ) [7] نزد ہمہ ائمہ (پ) [8] و نیز × (ذ) [9] ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ (پ)

Marfat.com

ابنِ عتاب[1] فرمود که بدرستی کتاب وسنت یعنی قرآن وحدیث[2] واجب میگردانند
این که بدرستی هرکه قصدِ ایذا ورد کاستن آنجناب فیض مآب صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم
کند بتعریض یا بتصریح اگرچہ اندک باشد پس کشتن او واجب است"
ونیز در حواشی چلپی گفتہ :

وَاعْلَمْ اَنَّ الْمُسْتَقَرَّ[3] مِنْ تَتَبُّعِ الْمُعْتَبَرَاتِ اَنَّ
الْمُخْتَارَ اَنَّ مَنْ صَدَرَ عَنْهُ مَا يَدُلُّ عَلٰى تَخْفِيْفِ
عَلَيْهِ السَّلَامُ بِعَمَدٍ وَقَصْدٍ مِنْ عَامَّةِ الْمُسْلِمِيْنَ
يَجِبُ قَتْلُهٗ وَلَا تُقْبَلُ تَوْبَتُهٗ بِمَعْنَى[4] الْخَلَاصِ
عَنِ الْقَتْلِ وَاِنْ اَتٰى بِكَلِمَتَيِ الشَّهَادَةِ وَالرُّجُوْعِ
وَالتَّوْبَةِ لٰكِنْ لَوْ مَاتَ بَعْدَ التَّوْبَةِ اَوْ قُتِلَ حَدًّا
مَاتَ مِيْتَةَ الْاِسْلَامِ فِيْ غُسْلِهٖ وَصَلٰوتِهٖ وَدَفْنِهٖ۔

بدانکہ بدرستی آنچہ[5] قرار یافتہ است از تتبع کتبِ معتبرہ این است کہ مذہب
برگزیدہ آنست کہ بدرستی ہرکہ صدور یابد از وے آنچہ دلالت داشتہ
باشد بر سبک دانستنِ آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام بقصد وتعمد از عام مسلماناں
کشتنِ او واجب[6] می شود وتوبہ او[7] پذیرائی نمی گردد بایں معنی کہ از توبہ رہائی او از
کشتن نمی شود اگرچہ ببرد وکلمہ شہادت بر زبان آرد وباز گشت وتوبہ از ال
جریمہ عظیمہ[8] کند لیکن[9] اگر بہ میرد بعد توبہ یا کشتہ نشود از روئے حد بپاداشِ
آں جریمہ میرد بمثل مردنِ اہل اسلام در غسل ونماز جنازہ ودفن او یعنی در تجہیز و
تکفین ونماز جنازہ احکام او احکام سائر مسلمانان است واگر العیاذ باللہ پیش از

---

[1] ابن عباس (پ) [2] وحدیث (ذ) [3] المقرر (پ) [4] بمعنی الخلاص (پ) [5] آنکہ (ذ) [6] او (ذ) [7] عظیمہ (ذ) [8] لیکن (ذ)

Marfat.com

توبہ بمیرد کافر[1] بمیرد و بہ او معاملۂ اموات اہلِ اسلام بعمل نیاید[2]۔"

باید دانست کہ ایں قائل عمداً و قصداً مرتکبِ استخفافِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم شدہ ایمانِ خود را برباد داد[3] چنانکہ در مقامِ ثالث بہ اثبات رسید پس بیانِ حالِ کسے[4] کہ مرتکبِ ایں جریمۂ عظیمہ بہ تعمد و قصد نشدہ باشد بلکہ بوجہ دیگر ایں جرمِ کبیر از وے سرزدہ متعلق بما نحن فیہ نیست لیکن برائے استیفائے کلام دریں مقام مناسب می نماید کہ حال آں قسم ہم ذکر کردہ شود[5] پس باید شنید کہ در شفا مذکور و در حواشی چلپی مسطور و ماثور است۔

وَالْوَجْهُ الثَّانِيْ لَاحِقٌ بِهٖ فِي الْبَيَانِ وَالْجَلَاءِ وَهُوَ اَنْ يَّكُوْنَ الْقَائِلُ لِمَا قَالَ فِيْ جِهَتِهٖ عليه الصلوٰة والسلام غَيْرَ قَاصِدٍ لِلسَّبِّ وَالْاِزْرَاءِ وَلَا مُعْتَقِدٍ لَّهٗ۔

"وجہِ دوم لاحق است بوجہِ اول مذکور در بیان و ظہور و آں این است کہ قائل این کلام در حیثِ او علیہ الصلوٰۃ والسلام غیر معتقد[6] و غیر قاصدِ عیب است و دشنام و غیر معتقد برائے مضمون کلام خود[7]۔"

وَلٰكِنَّهٗ تَكَلَّمَ فِيْ جِهَتِهٖ عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ بِكَلِمَةِ الْكُفْرِ مِنْ لَعْنٍ اَوْ سَبٍّ اَوْ تَكْذِيْبٍ اَوْ اِضَافَةِ مَا لَا يَجُوْزُ عَلَيْهِ اَوْ نَفْيِ مَا يَجِبُ لَهٗ مِمَّا هُوَ فِيْ حَقِّهٖ عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ نَقِيْصَةٌ مِثْلُ اَنْ يَّنْسُبَ اِلَيْهِ اِتْيَانَ كَبِيْرَةٍ اَوْ مُدَاهَنَةٍ فِيْ

---

[1] بمیرد (ذ)، [2] ناید (پ)، [3] چنانچہ (پ)، [4] ہماں (پ)، [5] مذکور (پ)، [6] اگر غیر معتقد (ذ)، [7] وغیر معتقد برائے مضمونِ کلامِ خود × (پ)

Marfat.com

تَبْلِيْغِ الرِّسَالَةِ اَوْ فِيْ حُكْمٍ بَيْنَ النَّاسِ اَوْ يَغُضُّ
مِنْ مَّنْ تَبَتِهٖ اَوْ شَرَفِ نَسَبِهٖ اَوْ وُفُوْرِ عِلْمِهٖ
اَوْ زُهْدِهٖ اَوْ يُكَذِّبُ بِمَا اشْتَهَرَ بِهٖ مِنْ اُمُوْرٍ
اَخْبَرَ بِهَا عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ وَتَوَاتَرَ الْخَبَرُ
بِهَا عَنْهُ عَنْ قَصْدٍ لِرَدِّ خَبَرِهٖ اَوْ يَاْتِيْ بِسَفْهٍ
مِّنَ الْقَوْلِ اَوْ بِقَبِيْحٍ مِّنَ الْكَلَامِ وَلَوْ بِاِشَارَةٍ
وَنَوْعٍ مِّنَ السَّبِّ فِيْ جِهَتِهٖ وَاِنْ ظَهَرَ بِدَلِيْلِ حَالِهٖ
اَنَّهٗ لَمْ يَتَعَمَّدْ ذَمَّهٗ وَلَمْ يَقْصُدْ سَبَّهٗ اِمَّا الْجَهَالَةُ
حَمَلَتْهُ عَلٰى مَا قَالَهٗ اَوْ بِضَجَرٍ اَوْ بِسُكْرٍ اَوْ قِلَّةِ
مُرَاقَبَتِهٖ وَضَبْطِهٖ لِلِسَانِهٖ وَعَجْرَفَةٍ وَتَهَوُّرٍ
فِيْ كَلَامِهٖ۔

"ولیکن او سخنے کرد در حمیتِ مصطفٰے علیہ الصلوٰۃ والسلام بہ کلمۂ کفر از لعنت یا دشنام یا تکذیب یا اضافتِ چیزے ناروا سوئے او علیہ السلام آورد یا چیزے کہ واجب است برائے او علیہ السلام نفی آں کرد، از آنچہ نقیصہ است در حقِ آں عالیجاہ مانند نسبت کردن سوئے او کبیرہ گناہ یا نسبتِ سستی در تبلیغِ رسالت یا در حکم میانِ مردماں بہ ہیچ حالت یا مرتبہ او علیہ الصلوٰۃ والسلام یا شرفِ نسب یا وفورِ علم یا زہدِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم را نقصان و فروکند یا بہ خبرِ امورے کہ مشہور و متواتر از

سلہ سخنے کرد از حمیت (د) سلہ از تکذیب یا لعنت (پ) سلہ یا تکذیب × (پ) سلہ سوئے × (د) سلہ بہ × (د) سلہ یا × (د) سلہ را × (د) سلہ و × (د)

Marfat.com

آنحضرت علیہ السلام است دمِ تکذیب زند از قصد و اہتمام بر ردِ خبرِ او علیہ السلام یا بیارد در جہتِ آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام نسبتِ نادانگی و خفتِ عقل یا زشتی کلام و نوعے از دشنام[1] واگرچہ ظاہر شود بدلیلِ حالِ او کہ نہ کردہ است قصد و اہتمام بہ ذم[2] و دشنام یا از جہت[3] جہالتے کہ او را بر ان سخن برداشت یا از جہت اضطرابے یا مستی[4] کہ او را سوئے آں محتاج ساخت یا از جہتِ قلتِ نگہداشت و ضبطِ لسان و از جہتِ شتابی و بے باکی در گفتنِ آں۔"

فَحُكْمُ هٰذَا الْوَجْهِ حُكْمُ الْوَجْهِ الْاَوَّلِ لِقَتْلُ دُوْنَ تَلَعْثُمٍ اِذْ لَا يُعْذَرُ اَحَدٌ فِي الْكُفْرِ بِالْجَهَالَةِ وَلَا بِدَعْوٰى زَلَلِ اللِّسَانِ وَلَا شَيْءٍ مِّمَّا ذَكَرْنَاهُ اِذَا كَانَ فِيْ فِطْرَتِهٖ سَلِيْمًا اِلَّا مَنْ اُكْرِهَ وَقَلْبُهٗ مُطْمَئِنٌّ بِالْاِيْمَانِ۔

"پس حکمِ ایں وجہِ ثانی حکمِ وجہِ اول است کہ او را بکشند و درنگ و معافی[6] نہ کنند[7] زیرا کہ معذور نیست[8] در کفر[9] بسبب جہالت و نہ بدعوائے لغزشِ زبان و نہ بہیچ چیز از ان کہ ما ذکر کردیم از مستی و اضطراب بہ ہیچ[10] حالت اگر[11] عقلِ او در خلقتِ او[12] سلیم بود و جنونے[13] و اغمائے بر و نہ رود[14] مگر کسے کہ بر و اکراہ کردہ شود و دلِ او آرام گیرندہ بہ ایمان بود۔"

---

[1] از دشنام (ذ) [2] بہ ذمِ او دشنام (ذ) بذم بر دشنام (پ) [3] جہل (پ) [4] مستی (اصل) [5] باز از جہت (ذ) [6] و معافی × (ذ) [7] نہ کنند چوں کسے کہ بر او اکراہ شود و دلِ او آرام گیرندہ بر ایمان بود (پ) [8] زیرا کہ آنچہ معذور (پ) [9] در کفر (تا) زبان × (پ) [10] بہ ہیچ (پ) [11] بر گاہ کہ عقل (ذ) [12] او × (پ) [13] و × (ذ) [14] رود انتہیٰ (پ) [15] مگر کسے (تا) بایمان بود × (پ)

باید دانست کہ اگر کدام کلامِ صادق دلالت بر استخفافِ شانِ آنحضرت داشتہ باشد متکلم بآں کلام کافر می شود چنانکہ ہمہ علماء[1] اتفاق کردہ اند بر اینکہ ہر کہ استخفافِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم بسببِ[2] عوارضِ بشریہ کند کافر گردد حال آنکہ آں عوارضِ بشریہ بر آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم جائز و نزدِ[3] آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم معہود باشند ازیں جا است کہ علماء بہ کشتن کسے کہ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم را بہ خشنِ حقیر تعبیر کردہ استخفافِ شانِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ارادہ داشتہ باشد[4] فتویٰ دادند چنانچہ[5] در کتبِ دینیہ مذکور است و جزئیاتِ ایں مسئلہ بیشتر از آنچہ بحصر آید وَفِی ما ذکرناہ کفایۃ۔

اگر گفتہ شود کہ در کتبِ عقائد مذکور است کہ نزدِ محققینِ اہلِ سنت و جماعت تکفیرِ اہلِ قبلہ ممنوع است پس کسے کہ از اہلِ قبلہ مرتکبِ شناعتِ استخفاف شود چگونہ بہ تکفیرِ[6] آں حکم کردہ آید؟

جوابش این است کہ قاعدہ

وَلَا نُكَفِّرُ اَحَدًا مِّنْ اَهْلِ الْقِبْلَةِ

"یعنی تکفیر نمی کنیم کسے را کہ از اہلِ قبلہ است"

کہ در کتبِ عقائد مذکور است، کلیہ نیست بلکہ مخصوص است بایں کہ اہلِ قبلہ کہ بانکارِ ضروریاتِ دیں نہ پردازند[7] و از ایشاں[8] ہیچ از آثار و علاماتِ کفر ظاہر و ہیچ از موجباتِ کفر صادر نشود و ہر کہ چیزے را از ضروریاتِ دیں انکار کند یا از و اثرے و علامتے از آثار و علاماتِ کفر اظہار یا ہیچ از موجباتِ کفر اصدار یابد، بلا تأمل تکفیرِ آں کردہ شود[9] و او بلا ریب کافر است و ہر کہ در کفرِ آں شک کند او ہم کافر است، چہ

---

[1] علماء گردانند برانیکہ (ذ) [2] بسبب عوارض (تا) بر آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم × (پ) [3] و × (ذ) [4] بود (ذ) [5] چنانکہ (پ) [6] بکفرآں (پ) [7] نہ پردازند (ذ) [8] نشان (پ) [9] و × (ذ)

شک و تردد او در تکفیر این چنین کس شک و تردد در ضروریاتِ دین است و هر که در ضروریاتِ دین شک آورد و تردد دارد بلا شک و تردد کافر است۔

ملّا علی قاری در شرحِ فقہِ اکبر فرمودہ :

ثُمَّ اعْلَمْ اَنَّ الْمُرَادَ بِاَهْلِ الْقِبْلَةِ الَّذِيْنَ اتَّفَقُوْا عَلٰى مَا هُوَ مِنْ ضَرُوْرِيَّاتِ الدِّيْنِ كَحُدُوْثِ الْعَالَمِ وَحَشْرِ الْاَجْسَادِ وَعِلْمِ اللّٰهِ بِالْكُلِّيَّاتِ وَالْجُزْئِيَّاتِ وَمَا اَشْبَهَ ذٰلِكَ مِنَ الْمَسَائِلِ الْمُهِمَّاتِ فَمَنْ وَاظَبَ طُوْلَ عُمُرِهٖ عَلَى الطَّاعَاتِ وَالْعِبَادَاتِ مَعَ الْقَوْلِ بِقِدَمِ الْعَالَمِ اَوْ نَفْيِ الْحَشْرِ اَوْ نَفْيِ عِلْمِهٖ سُبْحَانَهٗ بِالْجُزْئِيَّاتِ لَا يَكُوْنُ مِنْ اَهْلِ الْقِبْلَةِ وَاَنَّ الْمُرَادَ بِعَدَمِ تَكْفِيْرِ اَحَدٍ مِّنْ اَهْلِ الْقِبْلَةِ عِنْدَ اَهْلِ السُّنَّةِ اَنَّهٗ لَا يُكَفَّرُ بِمَا لَمْ يُوْجَدْ شَيْءٌ مِّنْ اَمَارَاتِ الْكُفْرِ وَعَلَامَاتِهٖ فِيْ لَمْ يَصْدُرْ مِنْهُ شَيْءٌ مِّنْ مُوْجِبَاتِهٖ اِنْتَهٰى كَلَامُهٗ۔

وفی شرحِ المواقف :

وَلَا يُكَفَّرُ اَهْلُ الْقِبْلَةِ اِلَّا بِمَا فِيْهِ نَفْيٌ لِلصَّانِعِ الْقَادِرِ الْعَلِيْمِ اَوْ شِرْكٌ اَوْ اِنْكَارٌ لِلنُّبُوَّاتِ اَوْ اِنْكَارُ مَا عُلِمَ مَجِيْئُهٗ[1] عَلَيْهِ السَّلَامُ بِهٖ ضَرُوْرَةً

---

[1] بمجیئہ (پ)

اَوِ السُّجُنَّحِ عَلَيْهِ كَاسْتِحْلَالِ الْمُحَرَّمَاتِ الَّتِيْ اُجْمِعَ عَلٰى حُرْمَتِهَا فَاِنْ كَانَ السُّجُنَّعُ عَلَيْهِ مِمَّا عُلِمَ ضَرُوْرَةً مِّنَ الدِّيْنِ فَذٰلِكَ ظَاهِرٌ وَّ دَاخِلٌ فِيْ مَا تَقَدَّمَ ذِكْرُهٗ وَ اِلَّا فَاِنْ كَانَ اِجْمَاعًا ظَنِّيًّا فَلَا كُفْرَ بِمُخَالَفَتِهٖ وَ اِنْ كَانَ قَطْعِيًّا فَفِيْهِ خِلَافٌ | انتہٰی۔

وہمچنیں در کتبِ دیگر مذکور است وچوں ثابت شد کہ امت اجماع دارد بریں کہ استخفاف بہ شانِ آنحضرت وسائر انبیاء علیہ وعلیہم السلام کفر است وبلاشبہ این مسئلہ از ضروریاتِ دین است پس ہر کہ دریں مسئلہ شک کند، کافر گردد تا بحالِ مرتکبِ استخفاف چہ رسد؟

وَ لْيَكُنْ هٰذَا اٰخِرَ الْكَلَامِ فِيْ هٰذَا الْمَقَامِ

چوں ہر چہار مقام بپرایۂ انجام واختتام یافت، حالا خلاصۂ فتویٰ وجوابِ استفتاء باید شنید کہ مستفتی در استفتاء سہ سوال کردہ:

یکے آنکہ ایں کلام حق است یا باطل؟

دوئمی اینکہ کلامش بر استخفاف وانتقاصِ شانِ خطیر وقدر واجب التوقیر حضرتِ سید الاولین والآخرین افضل الانبیاء والمرسلین علیہ از کی صلوٰۃ المصلین واسنیٰ تسلیمات المسلمین وارضیٰ تحیات الملائکۃ المسلمین اشتمال ودلالت دارد یا نہ؟

سوئم اینکہ بر تقدیرِ اشتمال ودلالتِ آں بر شناعت استخفاف وانتقاصِ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم حالِ مرتکبِ آں شرعًا چیست واو از روئے دین وملت کیست؟

لہ الجمع (د) سہ الجمع (د) سہ والاللا (د) سہ پس ہ (د) سہ کہ در (د) سہ سہ ہ (د)

Marfat.com

جوابِ سوالِ اول این است کہ کلامِ قائلِ مذکور از سر تا پا کذب و زور و فریب و غرور است چہ او نفی سبب بودنِ شفاعت برائے نجاتِ گنہگاراں و نفی شفاعتِ دجابت و شفاعتِ محبت ازاں حضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم و حضراتِ سائرِ انبیاء و اولیاء و ملائکہ و اصفیاء می کند، ایں اعتقادِ او خلافِ کتابِ مبین و احادیثِ سید المرسلین و اجماعِ المسلمین است کما ثبت فی المقام الاول مفصلا و قد بان بطلان بعض کلماتہ فی المقام الثانی معللا۔

جوابِ سوالِ ثانی این است کہ کلامِ او بلا تردد و اشتباہ بر استخفافِ منزلت و جاہِ آں سرورِ مقربانِ بارگاہِ حضرتِ الٰہ و انتقاصِ شانِ سائرِ انبیاء و ملائکہ و اصفیاء و شیوخ و اولیاء را اشتمال و دلالت دارد چنانکہ در مقامِ ثالث مذکور و فی ما سبق مبرہن و مسطور شد۔

جوابِ سوالِ ثالث این است کہ قائلِ ایں کلامِ لاطائل از روئے شرعِ مبین بلاشبہ کافر و بے دین است، ہرگز مومن و مسلمان نیست و حکمِ او شرعاً قتل و تکفیر است و ہر کہ در کفرِ او شک آرد و تردد دارد یا ایں استخفاف را سہل انگارد کافر و بے دین و نامسلمان و لعین است الا در کفر و بے دینی کمتر است از کسے کہ ایں کلامِ ضلالت نظام را صواب و مستحسن پندارد و اعتقادِ ایں کلام را از عقائدِ ضروریہ دین شمارد و آنکس در کفر با قائل ہمسر بلکہ در استخفاف ازو بالاتر است چہ او استخفافِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم و سائرِ انبیاء و ملائکہ و اولیاء را مستحسن داشت و آں را از ضروریاتِ دین پنداشت۔

و ہمچنیں کسے کہ ظاہراً یا باطناً پاسداریٔ ایں قائل در ایں چنیں مسائل روا دارد و برائے حفظِ حرمتِ او در اہلِ علم تاویلاتِ دور از کار بروئے کار آرد چہ او نیز

---

۱ اولیاء × (ذ) ۲ او × (ذ) ۳ ایں × (ذ) ۴ نہ پندارد (پ) ۵ او × (ذ) ۶ و × (ذ) ۷ دین × (ذ) ۸ ہمچناں (پ) ۹ ایں × (ذ) ۱۰ نیز × (ذ)

Marfat.com

مرتکبِ استخفافِ شانِ حضرتِ سید الثقلین، وسیلۃ الخلق فی النشأتین شد، یا سداریٔ بے دینے را براحترامِ آں سید الانام علیہ التحیۃ والسلام رجحان داد[1] و بخوفِ ملامت بلکہ[2] بمقتضائے بدبختی و شامت درپئے اثباتِ آنچہ براستخفافِ آنحضرت صلی اللہ تعالےٰ علیہ وسلم دلالت دارد افتاد و ایں ہمہ کفر و زندقہ است و الحاد، اَعَاذَنَا اللّٰہُ مِنْ ذٰلِکَ بِحُرْمَۃِ النَّبِیِّ وَ اٰلِہِ الْاَمْجَادِ۔ وَ[3] از اثباتِ ایں مطالب در مقامِ رابع فراغ دست داد[4] فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِیْنَ ظَلَمُوْا وَ الْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ،

الحال سوادِ ظلمتِ کفر شکست و بیاضِ نورِ ایمان باشراق[5] پیوست فَمَنْ شَاءَ فَلْیُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْیَکْفُرْ وَ السَّلَامُ عَلٰی مَنِ اتَّبَعَ الْھُدٰی۔

کَتَبَہُ الْعَبْدُ الْفَقِیْرُ اِلٰی رَبِّہِ الْغَنِیِّ الْھَادِیْ

مُحَمَّدُ فَضْلُ حَقٍّ بْنُ مُحَمَّدٍ فَضْلُ اِمَامِ الْفَارُوْقِیِّ الْحَنَفِیِّ الْخَیْرِ اٰبَادِیِّ لَطَفَ[6] اللّٰہُ بِہِمَا فِی الْعَوَاقِبِ وَالْمَبَادِیْ بِحُرْمَۃِ خَیْرِ مَنْ[7] کَانَ مِنَ النَّادِیْ[8] وَ اَجَابَ یَدَاہُ[9] السُّنَادِیْ وَ اَجْدَیٰ وَ حَادَ عَلَی الْحَادِیْ بِالْکَرَمِ السُّمَادِیْ[10] وَ اَنْحَمَ الْحَاضِرَ وَ الْبَادِیْ بِنَوَالِہِ الْحَاضِرِ[11] وَطَوْلِہِ الْبَادِیْ وَبَسَطَ الْاَیَادِیْ وَ اَرْدَی الصَّوَادِیْ وَ قَبَضَ اَرْوَاحَ الْاَعَادِیْ وَ

---

[1] دارد (د) [2] بلکہ (د) [3] از (د) [4] دارد (د) [5] باشراف (ز) [6] لطفہما اللہ (ز) [7] من (د) [8] المنادی (پ) [9] نداہ (د) [10] الغادی (پ) [11] الحاضر (پ)

Marfat.com

نُصِرَ بِالرُّعْبِ اِلٰی مَسِیْرَۃِ شَھْرٍ مِّنَ الْقُرٰی وَالْبَوَادِیْ
صلی اللہ تعالیٰ عَلَیْہِ وَعَلٰی اٰلِہٖ وَصَحْبِہٖ نُجُوْمِ الدَّوَادِیْ
وَشُفَعَآءِ یَوْمِ التَّنَادِیْ لَیْوَمَ لَا یَنْجُوْ مُتَقَیِّدٌ[1] وَلَا یُھْتَدٰی
قَادِیْ مَآ اَطْرَبَ الْھَوَادِیْ[2] سَیِّدُ[3] الْحَادِیْ وَعَمَّ الْمُشْتَاقَ
الْفَرِیْدَ[4] الشَّادِیْ وَعَمَّ الْاٰفَاقَ صَوَابُ السَّوَادِیْ وَ
الْعَوَادِیْ وَسَمَّیْتُہٗ

بِتَحْقِیْقِ الْفَتْوٰی فِیْ اِبْطَالِ الطَّغْوٰی

وَاَرْجُوْ مِنَ اللّٰہِ اَنْ یَّجْعَلَہٗ ذُخْرًا لِّمَعَادِیْ وَزَجْرًا لِّلْمُعَادِیْ[5]
فَاِنِّیْ لَآ اُرِیْدُ بِہٖ[6] فَخْرًا بَیْنَ اَنْدَادِیْ بِکُتُبِ الْمُضَادِیْ
وَاِنْ اُرِیْدُ اِلَّا الْاِصْلَاحَ مَا اسْتَطَعْتُ وَمَا تَوْفِیْقِیْ اِلَّا
بِاللّٰہِ عَلَیْہِ تَوَکَّلْتُ وَاِلَیْہِ اُنِیْبُ۔

رَبَّنَا افْتَحْ بَیْنَنَا وَبَیْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَاَنْتَ
خَیْرُ الْفَاتِحِیْنَ وَصَلَّی اللّٰہُ عَلٰی خَیْرِ خَلْقِہٖ مُحَمَّدٍ وَّاٰلِہٖ
وَصَحْبِہٖ اَجْمَعِیْنَ[7]۔

۱۲۴۰ھ ۱۸ رمضان

(۳)	(۱)	(۲)
حاجی محمد قاسم	محمد فضلِ حق ۱۲۳۷ھ	المتوکل علی اللہ محمد شریف ۱۲۴۰ھ

---

[1] متقید بقنید وقادی (د) [2] البوادی (پ) [3] تشد (پ) [4] العرید (پ) [5] للمعادی (د) [6] بہ × (د) [7] ختم شد (پ)

Marfat.com

(۴) فقیر محمد حیات الآری

(۵) کریم اللہ

(۶) محمد رشید الدین

(۷) مخصوص اللہ

(۸) محمد رحمت

(۹) عبدالخالق

(۱۰) محمد عبداللہ

(۱۱) محمد موسےٰ

(۱۲) خادم محمد

(۱۳) احمد سعید مجددی

(۱۴) محمد شریف

(۱۵) محمد حیات

(۱۶) صدرالدین

(۱۷) رحیم الدین

(۱۸) لَمَّا تَأَمَّلْتُ وَ نَظَرْتُ فِيْهِ مِنْ دَعَاوٍ وَّ وُجُوْهِهَا وَ غَيْرِهِمَا نَظَرَ الْإِنْصَافِ مِنْ غَيْرِ الْعِنَادِ وَ الْإِعْتِسَافِ وَجَدْتُهٗ حَقًّا لَا يَأْتِيْهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَّلَا مِنْ خَلْفِهٖ فَخَتَمْتُ عَلَيْهِ

محب علی

کتبہ: یکے از فیض یافتگانِ سلسلہ خیرآباد تلمذاً
شاہ محمد چشتی عفی عنہ محلہ محمود پورہ قصور ۱۷/۲/۱۲۹۹ھ

Marfat.com

چند نادر علمی اور تاریخی کتابیں

شرح عبدالحق خیرآبادی بر میرزاہد ملا جلال	۱۳/۵۰	تحریک آزادیٔ ہند اور السواد الاعظم	۲۱/-	اغثنی یا رسول اللہ	۶/-
النبراس شرح شرح عقائد مجلد	۴۰/-	جماعتِ اسلامی	۴/-	یادِ اعلیٰ حضرت	۲/-
تذکرہ اکابر اہل سنت	۳۰/-	اقبال کا آخری معرکہ	۶/-	بذل الجوائز	۲/-
امتیازِ حق	۷/۵۰	مذاہبِ اسلام	۶۰/-	ایذان الاجر	۹/-
باغی ہندوستان	۱۸/-	المبین (سید سلیمان اشرف)	۱۳/۵۰	غایۃ التحقیق	۱/۵۰
فضلِ حق خیرآبادی اور سن ستاون	۵/-	ذکرِ بالجہر	۹/-	النثیرۃ الوضیۃ	۲/۲۵
تحقیق الفتویٰ (فارسی اردو)		مقامِ سنت	۷/۵۰	اقامۃ القیامہ	۲/۲۵
دو اہم فتوے	۲/۲۵	کریما	۶۰/-	تجلیۃ السلم	۳/-
تذکرۃ المحدثین	۱۶/۵۰	نامِ حق	۱/-	میلادِ نبوی	۱/-
کوثر الخیرات	۱۶/۵۰	پند نامہ	۲/۲۵	سنی کانفرنس (پس منظر)	۱/-
جلاء الصدور	۲۷/-	قانونچہ کھیوالی	۴/-	سنی کانفرنس (روئداد)	۴/-
الروض المجود (عربی اردو)	۴/-	صرف بھترال	۶/-	شاہ عبدالقدیر بدایونی	۱/۵۰
زلزلہ	۹/-	المرقاۃ	۶/-	کشف النور (عربی اردو)	۳/-
تبلیغی جماعت	۹/-	منیۃ المصلی	۱۲/-	محققانہ فیصلہ	۱/۵۰
محمد نور	۲/۲۵	تحریرِ سنبٹ	۱۶/۵۰	شرح الصدور	۱۸/-
خطبات سنی کانفرنس ارشاداتِ نورانی	۲۱/- ۱۵/-	زلف و زنجیر	۱۲/-	نغمۂ محبوب نورانی تقریریں	۳/- ۱/-

مکتبہ قادریہ ◎ لاہور

چند نادر علمی اور تاریخی کتابیں

باغی ہندوستان

جنگِ آزادی ۱۸۵۷ء کے نامور مجاہد علامہ فضلِ حق خیرآبادی اور ان کے سلسلہ کے دیگر مشہور زمانہ افاضل کے عالمانہ اور مجاہدانہ کارنامے، تصنیف علامہ فضلِ حق خیرآبادی، ترجمہ وتقدیم عبدالشاہد خاں شروانی
قیمت ۱۸/۰۰

خطبات آل انڈیا سنی کانفرنس

۱۹۲۵ء - ۱۹۴۷ء مرتبہ جناب محمد جلال الدین قادری

جس میں تحریک پاکستان کے مخفی گوشے پہلی بار بے نقاب ہوتے ہیں۔ برصغیر میں پیش آمدہ حالات پر علماء اہل سنت کے بے لاگ تبصرے، تاریخ سے دلچسپی رکھنے والوں کیلئے دستاویزی ثبوت قیمت ۲۱/

تذکرہ اکابر اہل سنت (پاکستان)

پاکستان کے پونے دو سو علماء کے پاکیزہ حالات زندگی اور علمی، سیاسی، ملکی و ملی خدمات کا دل نواز مرقع، تالیف محمد عبدالحکیم شرف قادری قیمت ۳۰/۰۰

فاضل بریلوی اور ترکِ موالات

تحریک ترکِ موالات کے پس منظر اور علماء اہل سنت کے موقف پر تفصیلی گفتگو۔
از پروفیسر محمد مسعود احمد، پرنسپل گورنمنٹ سائنس کالج سکھر (سندھ) قیمت ۴-۵۰

المبین

بمثال خواص کی بناء پر دنیا کی تمام زبانوں پر عربی زبان کی فوقیت پر منفرد کتاب جسے علامہ اقبال، پروفیسر براؤن اور نواب حبیب الرحمٰن شروانی نے بیحد سراہا۔ تصنیف مولانا سید سلیمان اشرف بہاری خلیفہ اعلیٰ حضرت بریلوی و سابق صدر شعبہ دینیات مسلم یونیورسٹی علیگڑھ۔ قیمت ۱۲/۵

النبراس شرح شرح عقائد

از علامہ عبدالعزیز پرہاروی، فوٹو آفسٹ طباعت، رنگین کاغذ قیمت مجلد ۴۰/۰۰، غیر مجلد ۳۰/

شرح میر زاہد ملا جلال

از علامہ عبدالحق خیرآبادی، فوٹو آفسٹ طباعت، رنگین کاغذ، قیمت ۱۳/۵۰

مکتبہ قادریہ ○ لاہور

Marfat.com

بہشتی زیور (کامل)

خواتین کے لیے

زندگی کے تمام مسائل کا مجموعہ

مولانا مفتی محمد خلیل خاں قادری برکاتی مدظلہ العالی

حیدرآباد، پاکستان

مکتبہ اشرفیہ

مرید کے

شیخوپورہ۔ پاکستان

ہمارا اسلام

پانچ حصے (۵)

حضرت مولانا مفتی محمد خلیل خاں برکاتی مدظلہ نے "ہمارا اسلام" کے پانچ حصے تالیف فرما کر امت کی اہم ضرورت کو پورا فرمایا ہے۔ اس میں انھوں نے اسلامی عقائد، اعمال اور اخلاق کے

بنیادی مسائل سوال و جواب کی صورت میں

بڑے دلنشیں انداز میں پیش کیے ہیں!

ضرورت

کہ ہر اہلسنت بچوں کی صحیح تعلیم و تربیت کے لیے اس کی تعلیم لازمی قرار دیں!!

مکتبہ قادریہ جامع نظامیہ رضویہ

لنڈن لوہاری دروازہ لاہور

فون نمبر ۶۶۳۵۲۰۱

Marfat.com

مسئلۂ شفاعت کی معرکۃ الآرا تحقیق

(اردو، فارسی)

تحقیق الفتویٰ

فی ابطال الطغویٰ

امامِ حکمت وکلام علامہ محمد فضلِ حق خیرآبادی قدس سرہ العزیز

ترجمہ وتحقیق: محمد عبدالحکیم شرف قادری

شاہ عبدالحق محدث دہلوی اکیڈمی، دارالعلوم مظہر امدادیہ
بندیال (سرگودھا)

Marfat.com